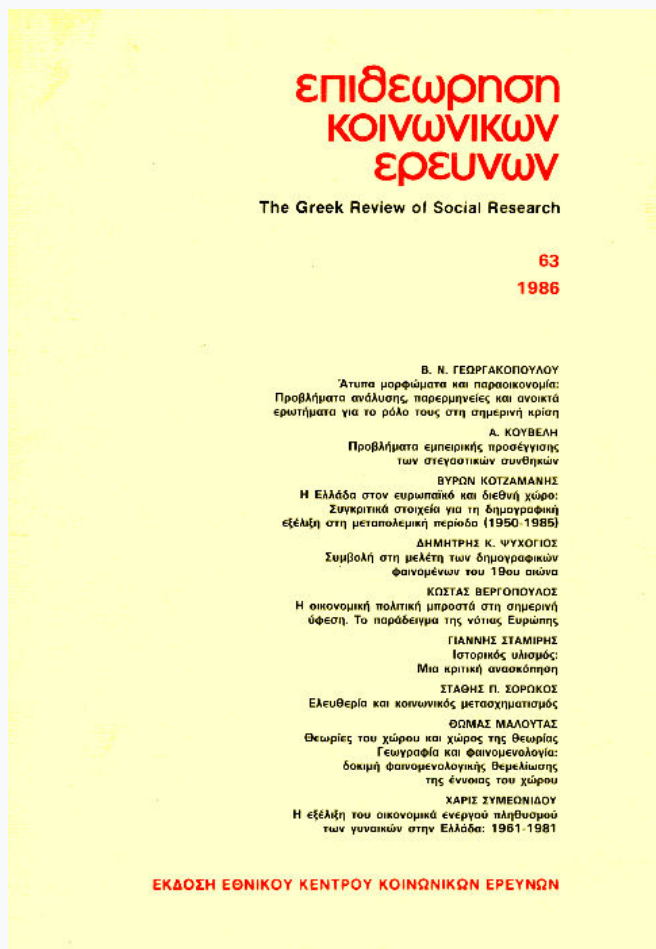

The Greek Review of Social Research

Vol 63 (1986)

63

Η Ελλάδα στον Ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο: συγκριτικά στοιχεία για τη δημογραφική εξέλιξη στη μεταπολεμική περίοδο (1950-1985)

Βύρων Κοτζαμάνης

doi: [10.12681/grsr.761](https://doi.org/10.12681/grsr.761)

Copyright © 1986, Βύρων Κοτζαμάνης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοτζαμάνης Β. (1986). Η Ελλάδα στον Ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο: συγκριτικά στοιχεία για τη δημογραφική εξέλιξη στη μεταπολεμική περίοδο (1950-1985). *The Greek Review of Social Research*, 63, 82–132.
<https://doi.org/10.12681/grsr.761>

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗ ΧΩΡΟ:

Συγκριτικά στοιχεία για τη δημογραφική
εξέλιξη στη μεταπολεμική περίοδο (1950-1985)

Ι. Ο ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ: ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ

Στά μέσα της δεκαετίας του '80 ο ελληνικός πληθυσμός ανέρχεται περίπου σε 9.850.000¹ άτομα (εκτιμήσεις της ΕΣΥΕ), αποτελεί δε μόλις τα 2/1000 του παγκόσμιου πληθυσμού (4.800.000.000 περίπου) και τα 8/1000 του πληθυσμού των «ανεπτυγμένων χωρών»² του κόσμου. Οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο παραμένουν χαμηλοί σχετικά, συγκρινόμενοι με αυτούς του πληθυσμού των ανεπτυγμένων χωρών, ιδιαίτερα χαμηλοί όμως σε σχέση με αυτούς του πληθυσμού των «λιγότερο ανεπτυγμένων» περιοχών του πλανήτη μας που κυμαίνονται σε υψηλότερα επίπεδα (21,1 - 19,2%) (βλ. Διάγραμμα Ι).

Οι Πίνακες 1 και 2 και τα Διαγράμματα Ι και ΙΙ, που σκιαγραφούν τις εξελίξεις της πρώτης αυτής περιόδου (1950-1985), μας δίνουν παράλληλα μια εικόνα των αναμενόμενων τάσεων και εξελίξεων μέχρι το πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα. Διαπιστώνουμε έτσι:

α) Από το 1950 ως το 1985 ο παγκόσμιος πληθυσμός αυξάνεται κατά 93%, ενώ ο πληθυσμός των ανεπτυγμένων χωρών κατά 41% μόλις, σε αντίθεση με τον πληθυσμό των «λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών» που υπερδι-

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

1. Η εκτίμηση των Ηνωμένων Εθνών για τον πληθυσμό της χώρας μας είναι την ίδια χρονιά, βάσει της «medium variant», 9.300.000 άτομα. Βλ. United Nations, *Demographic Indicators of Countries, Estimates and projection as assessed in 1980*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 384.

2. Ορίζονται εδώ ως «ανεπτυγμένες χώρες» αυτές που στην ανωτέρω δημοσίευση των Ηνωμένων Εθνών έχουν ομαδοποιηθεί και παρουσιάζονται ως «πλέον ανεπτυγμένες» περιοχές του πλανήτη. Συμπεριλαμβάνονται: η Ευρώπη (και οι επιμέρους γεωγραφικές ενότητες της), η βορειοαμερικανική ήπειρος (Καναδάς, Ηνωμένες Πολιτείες, Βερμούδες, Γροιλανδία), η Σοβιετική Ένωση, η Ιαπωνία και η Αυστραλία με τη Νέα Ζηλανδία. Όλες οι άλλες γεωγραφικές ενότητες χαρακτηρίζονται από τα Ηνωμένα Έθνη ως «λιγότερο ανεπτυγμένες» περιοχές («regions moins développées»).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμιακή εξέλιξη: «Ανεπτυγμένες χώρες», «Τρίτος κόσμος» και Ελλάδα
(απόλυτα μεγέθη και μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης)

Έτος	Πληθυσμός (σε εκατομμύρια)					Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης (σε %οι)				
	Παγκόσμιος πληθυσμός	«Ανεπτυγμένες χώρες»	«Τρίτος κόσμος»	Ελλάδα	Περίοδοι	Παγκόσμιος πληθυσμός	«Ανεπτυγμένες χώρες»	«Τρίτος κόσμος»	Ελλάδα	
1950	2.504	832	1.672	7,57	1950-1955	18,4	12,8	21,1	10,3	
1955	2.746	887	1.859	—	1955-1960	18,6	12,7	21,4	—	
1960	3.014	945	2.069	8,33	1960-1965	19,6	11,9	23,0	5,3	
1965	3.324	1.003	2.321	—	1965-1970	20,6	8,7	25,5	5,6	
1970	3.683	1.047	2.636	8,80	1970-1975	20,3	8,9	24,6	5,7	
1975	4.076	1.095	2.981	9,05	1975-1980	17,7	7,4	21,4	6,2	
1980	4.453	1.136	3.317	9,33	1980-1985	16,7	6,4	20,2	5,9	
1985	4.842	1.173	3.669	9,61	1985-1990	16,1	6,0	19,2	5,7	
1990	5.248	1.243	4.040	9,89	1990-1995	15,8	5,6	18,7	5,2	
1995	5.679	1.243	4.436	10,15	1995-2000	15,2	5,2	17,9	4,8	
2000	6.127	1.276	4.851	10,40	2000-2005	13,9	4,5	16,3	3,8	
2005	6.567	1.304	5.263	—	2005-2010	12,6	3,9	14,7	—	
2010	6.995	1.330	5.664	10,76	2010-2015	11,5	3,6	13,3	2,7	
2015	7.410	1.354	6.055	—	2015-2020	10,4	3,2	12,0	—	
2020	7.806	1.376	6.429	11,07	2020-2025	9,3	2,9	10,6	3,0	
2025	8.177	1.397	6.780	11,24						

Πηγή: INED, Teizieme rapport sur la situation démographique de la France, 1984, UNITED NATIONS Demographic Indicators of Countries, Estimates and Projections as assessed in 1980, N.Y., 1982 (για την Ελλάδα) και World Population Prospects. Estimates and Projections as Assessed in 1982, New York, 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πληθυσμιακή εξέλιξη (1950-2025)

	1950	1985	2020	2025
Παγκόσμιος πληθυσμός	100	193 100	161	169
«Ανεπτυγμένες Χώρες»	100	141 100	117	119
«Τρίτος Κόσμος»	100	219 100	175	185
Ελλάδα	100	127 100	115	117
Για την περίοδο 1985-2025 προβολές βάσει της «medium variant» των Ηνωμένων Εθνών.				
Πηγή: ό.π., Πίνακας 1 (UN: <i>World Population Prospects 1982</i> και <i>Demographic Indicators of Countries</i> , 1984.				

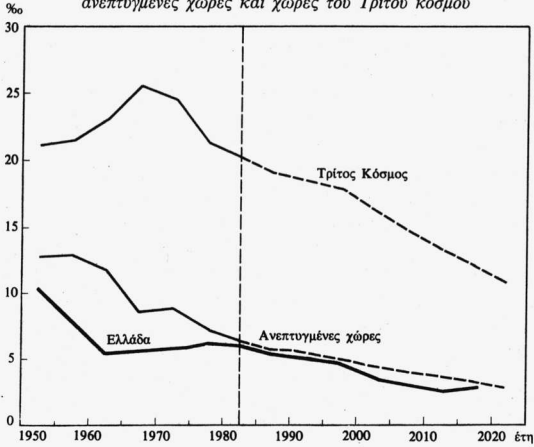
πλασιάζεται στην ίδια περίοδο (+219%). Ο πληθυσμός της χώρας μας, που εντάσσεται κατά τα Ηνωμένα Έθνη, στην πρώτη ομάδα, αυξάνεται αντίστοιχα κατά 27%.

β) Για την επερχόμενη τριακονταπενταετία, τα Ηνωμένα Έθνη προβλέπουν επιβραδυνόμενους ρυθμούς αύξησης: +61% για τον παγκόσμιο πληθυσμό, +17% για τον πληθυσμό της πρώτης ομάδας και +75% για τον πληθυσμό των «λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών» του πλανήτη μας. Για τη χώρα μας η προβλεπόμενη αύξηση είναι για τη δεύτερη αυτή περίοδο 15%: ο δημογραφικός δυναμισμός της αναμένεται (σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο) να ακολουθήσει αυτόν της ομάδας των χωρών που ανήκει με μικρή απόκλιση την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα.

γ) Οι διαφοροποιημένοι αυτοί ρυθμοί αύξησης, τόσο του παγκόσμιου πληθυσμού και των δύο μεγάλων ομάδων χωρών που τον αποτελούν, όσο και της χώρας μας, που καταλαμβάνει ήδη ένα απειροελάχιστο τμήμα στον παγκόσμιο πληθυσμιακό χάρτη, παρά τήν προοδευτική μείωση των διαφορών τους, θα έχουν αποτέλεσμα την ακόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση — αναλογικά— του ειδικού βάρους ανεπτυγμένων χωρών: ο πληθυσμός τους αποτελεί το 1/3 περίπου του παγκόσμιου πληθυσμού το 1950, το 1/4 το 1985 και πιθανότατα μόλις το 1/6 το 2025, ενώ αυτός της χώρας μας (3/1000 του παγκόσμιου πληθυσμού το 1950) θα αντιπροσωπεύει μόλις το 1,3⁰/₀₀₀ του πληθυσμού του πλανήτη μας στο τέλος του πρώτου τετάρτου του 21ου αιώνα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ I

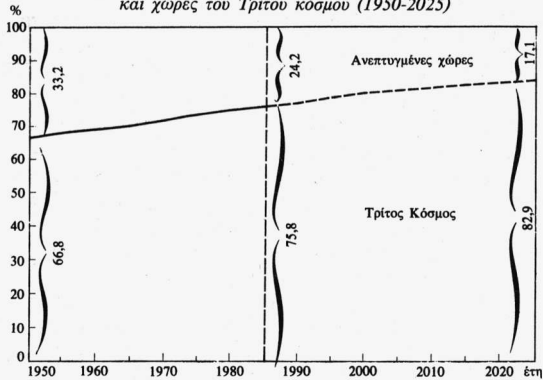
Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού: Ελλάδα, ανεπτυγμένες χώρες και χώρες του Τρίτου κόσμου

Πηγή: Βλ. Πίνακα 1.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ II

Κατανομή (%) του πληθυσμού: Ανεπτυγμένες χώρες και χώρες του Τρίτου κόσμου (1950-2025)

Πηγή: Βλ. Πίνακα 1.

II. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΙΣΤΩΣΩΝ (ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ/ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ)

Το Διάγραμμα III αναπαριστά την εξέλιξη της γονιμότητας (μέσος αριθμός γεννήσεων ανά γυναίκα) στην προ του 1985 περίοδο και ταυτόχρονα τις προοπτικές της για την επόμενη τριακοταπενταετία, βάσει των στοιχείων των Ηνωμένων Εθνών (υιοθετώντας την υπόθεση τής «medium variant».) Η διαφορά ανάμεσα στις χώρες του αποκαλούμενου «Τρίτου Κόσμου» και σ' αυτές που χαρακτηρίζονται ως «ανεπτυγμένες», σημαντικότερη στις αρχές της δεκαετίας του '50 (3,4 γεννήσεις/γυναίκα) παραμένει ακόμη σημαντική στα μέσα της δεκαετίας του '80 (2,1 γεννήσεις/γυναίκα) παρά την κάθετη πτώση των δεικτών στις χώρες της πρώτης ομάδας, και προβλέπεται να εκλείψει μόνο στο τέλος του πρώτου τετάρτου του 21ου αιώνα. Ταυτόχρονα, στις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας ο στιγμιαίος δείκτης γονιμότητας έχει κατέλθει κάτω από το αναγκαίο για την αναπαραγωγή του πληθυσμού όριο, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 (2,1 παιδιά/γυναίκα). Στη χώρα μας η γονιμότητα ακολουθεί με μια χρονική υστέρηση τις ίδιες τάσεις³: ο στιγμιαίος δείκτης, σταθεροποιημένος στα 2,4 - 2,2 παιδιά/γυναίκα στην πρώτη μεταπολεμική τριακοταετία, παρουσιάζει κάθετη πτώση μετά το 1980, και από το 1982 οι τιμές του δεν επιτρέπουν την ανανέωση των γενεών. Παράλληλα, η χώρα μας δεν γνώρισε το «baby boom» των ανεπτυγμένων χωρών στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο (2,7 - 2,9 παιδιά/γυναίκα μέχρι το 1965) ακολουθώντας διαφορετικούς δρόμους πριν ταυτιστεί μ' αυτούς του μπλοκ των χωρών που ανήκει.

Η εξέλιξη της θνησιμότητας, όπως αυτή έμμεσα αντανακλάται στην προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση, δίνεται για τις δύο μεγάλες ομάδες χωρών και την Ελλάδα στο Διάγραμμα IV. Διαπιστώνουμε έτσι τη σημαντική διαφορά που εξακολουθεί να υπάρχει ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες χωρών το 1985, παρά την επιταχυνόμενη πτώση της θνησιμότητας στις χώρες του «Τρίτου Κόσμου» και τις δυσκολίες που συναντώνται στη μάχη με το θάνατο, τόσο στις χώρες αυτές, όσο και σ' αυτές που χαρακτηρίζονται ως ανεπτυγμένες: οι πρώτες θα χρειαστούν πιθανότατα ακόμη μία τριακοταπενταετία για να μειώσουν κατά το ήμισυ τη διαφορά που τις χωρίζει από τις «πλέον ανεπτυγμένες χώρες» του πλανήτη μας (16,0 έτη ζωής κατά μέσο όρο περί-

3. Στα Διαγράμματα III και VI η καμπύλη του στιγμιαίου δείκτη γονιμότητας για τη χώρα μας σχεδιάστηκε με βάση τις ετήσιες τιμές του δείκτη, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ. Τα Ηνωμένα Έθνη στις προβολές που αναφέρονται στη γονιμότητα, πάντοτε βάσει της «medium variant» (βλ. UN, 1982, ό.π., σ. 384) υιοθετούν ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς πτώσης: ήδη, για την πρώτη περίοδο (1980-85) ο δείκτης είναι κατά 20% υψηλότερος του πραγματικού...

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εξέλιξη της γονιμότητας και της θνησιμότητας του παγκοσμίου πληθυσμού μετά το 1950

Περίοδοι	Μέσος αριθμός ζώων γεννησών/γυναίκα				Μείση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση (σε έτη)			
	Σύνολο	*Ανεπτυγμένες χώρες	*Τρίτος κόσμος*	Ελλάδα	Σύνολο	*Ανεπτυγμένες χώρες	*Τρίτος κόσμος*	Ελλάδα
1950-1955	5,00	2,83	6,21	2,27	45,8	65,1	41,0	65,7
1955-1960	5,15	2,81	6,38	—	45,7	68,4	40,7	—
1960-1965	4,94	2,69	6,03	2,06	49,9	69,8	45,6	69,6
1965-1970	4,94	2,44	6,11	—	52,6	70,5	49,4	70,9
1970-1975	4,55	2,19	5,54	2,32	55,4	71,4	52,7	71,8
1975-1980	3,92	2,05	4,63	2,31	57,3	72,1	54,8	72,8
1980-1985	3,55	1,97	4,10	2,31	58,9	73,0	56,6	73,4
1985-1990	3,28	1,97	3,69	2,29	60,4	73,9	58,2	74,0
1990-1995	3,10	1,99	3,42	2,26	61,9	74,7	60,0	74,5
1995-2000	2,95	2,03	3,20	2,26	63,5	75,4	61,8	75,0
2000-2005	2,83	2,03	3,01	2,24	64,8	75,9	63,2	75,2
2005-2010	2,71	2,05	2,85	—	66,0	76,3	64,5	—
2010-2015	2,58	2,07	2,69	2,20	67,3	76,7	65,9	75,6
2015-2020	2,46	2,11	2,52	—	68,7	77,0	67,4	—
2020-2025	2,32	2,13	2,36	2,20	70,0	77,2	68,9	76,0

Ο μέσος αριθμός ζώων γεννησών ανά γυναίκα προκύπτει από την άθροιση των συντελεστώνολικής γονιμότητας (για την περίοδο 1950-1980) και αυτήν των αναμενόμενων (1980-2025). Έχουν υπολογισθεί βάσει των ακριβέστερων ποσοστών αναπαραγωγής που έχουν δοθεί από τα Ηνωμένα Έθνη (R₀X 2,05).

Πηγή: ό.π., Πίνακας 1.

που το 1985) και οι τελευταίες θα χρειαστούν τον ίδιο χρόνο για να «κερδίσει» ο πληθυσμός τους τρία έτη ζωής επιπλέον μέχρι τα τέλη της τρίτης δεκαετίας του επόμενου αιώνα. Η χώρα μας έχει από τους υψηλότερους δείκτες μακροζωίας στον κόσμο⁴ και αρκετά υψηλότερους από αυτούς τους ήδη υψηλούς των «ανεπτυγμένων» χωρών του πλανήτη μας: Αν υιοθετήσουμε όμως τις προβολές των Ηνωμένων Εθνών («medium variant»), ο μέσος όρος ζωής στη γέννηση προβλέπεται να αυξηθεί μόνο κατά 1,5 έως την επόμενη τριακονταπενταετία, με σημαντικά αργότερους ρυθμούς από αυτούς των άλλων «ανεπτυγμένων» χωρών, με αποτέλεσμα ο «μέσος» Έλληνας του 2025 να ζει κατά 1,2 έτη λιγότερο από ό,τι ο «κάτοικος» της ομάδας των χωρών αυτών...

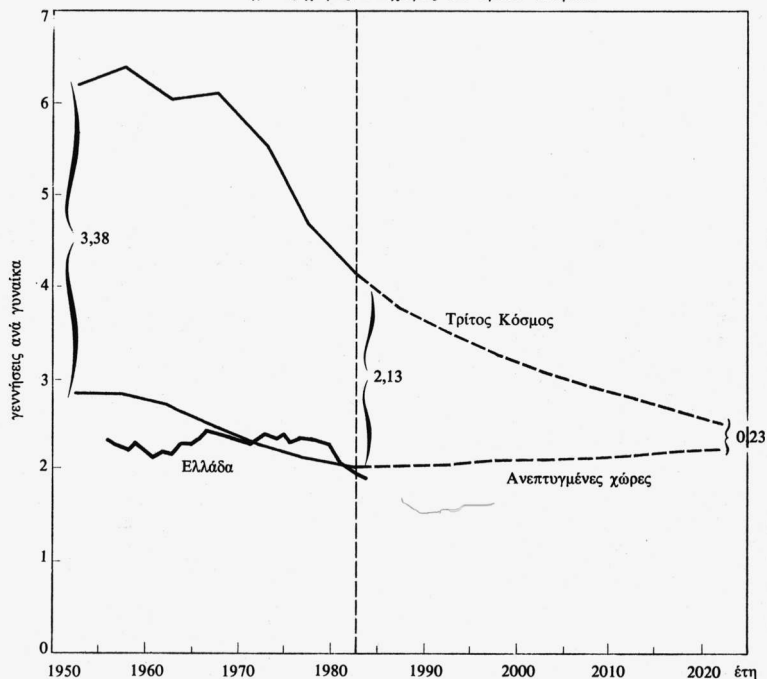
Η βρεφική θνησιμότητα επηρεάζει σημαντικότερα την προσδοκώμενη στη γέννηση ζωή και θεωρείται παράλληλα από τους ενδεικτικότερους δείκτες δημογραφικής «ανάπτυξης». Η εξέλιξή της δίνεται στο Διάγραμμα V: οι διαφορές που χωρίζουν τις «ανεπτυγμένες» χώρες από αυτές του «Τρίτου Κόσμου» παραμένουν ιδιαίτερα σημαντικές ακόμη το 1985, παρά τη σημαντική πτώση του δείκτη στις τελευταίες και τα Ηνωμένα Έθνη προβλέπουν ποσοστά κατά 3 φορές υψηλότερα στις «λιγότερο ανεπτυγμένες» χώρες του πλανήτη μας στο τέλος της επόμενης τριακονταπενταετίας (35‰ έναντι 8‰). Η Ελλάδα παρουσιάζει ακόμη ιδιαίτερα υψηλή βρεφική θνησιμότητα σε σχέση με τον μέσο όρο των χωρών που έχει καταταγεί, και αυτό παρά την ελλιπή καταγραφή των θανάτων των βρεφών ηλικίας μικρότερης του έτους⁵ μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70. Η βρεφική θνησιμότητα στη χώρα μας είναι υψηλότερη κατά 20% περίπου τη δεκαετία του '60 από αυτή του μέσου όρου των χωρών που ανήκει, και κατά 10% την επόμενη δεκαετία (1970-1980). Σήμερα είναι κατά 5% χαμηλότερη, αν υποθέσουμε ότι καταγράφεται ανελλιπώς από τις αρμόδιες υπηρεσίες (ληξιαρχικά γραφεία) τόσο στις αστικές, όσο και στις αγροτικές περιοχές.

4. Βλ. παρακάτω, σ. 109.

5. Βλ. Β. Βαλαώρας, *Ο πληθυσμός της Ελλάδος κατά το δεύτερον ήμισυ του 20ού αιώνας*, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1984, σ. 69-79.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙΙ

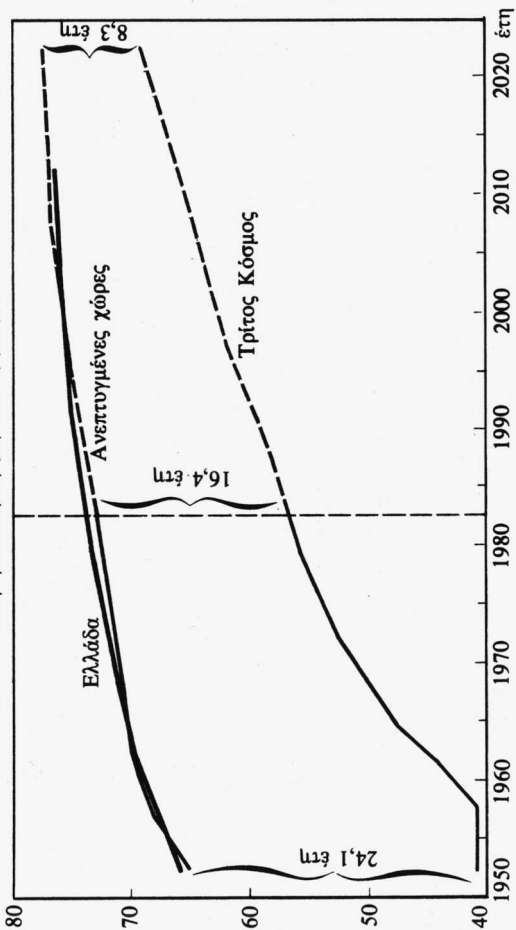
Μέσος αριθμός ζώσων γεννήσεων ανά γυναίκα: Ελλάδα, ανεπτυγμένες χώρες και χώρες του Τρίτου κόσμου

Πηγή: Βλ. Πίνακα 3 και ΕΣΥΕ, Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδας (1956-1983).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ IV

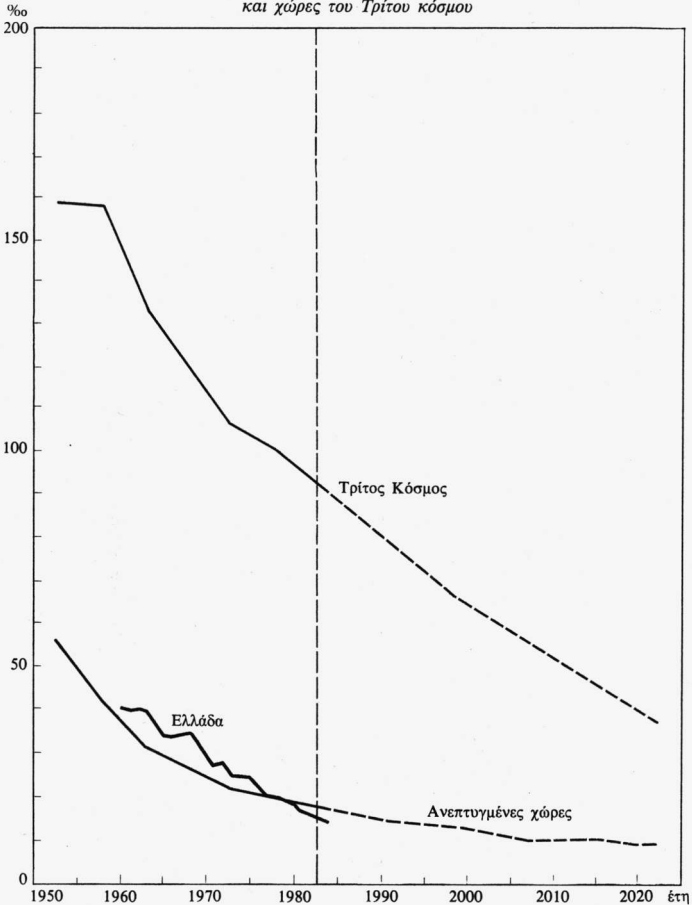
Μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση

Πηγή: Βλ. Πίνακα 3.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ V

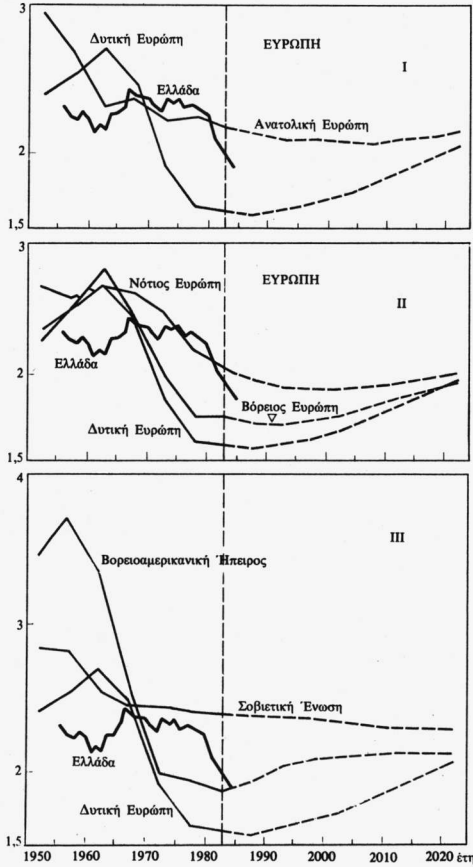
Βρεφική θνησιμότητα (‰): Ελλάδα, ανεπτυγμένες χώρες
και χώρες του Τρίτου κόσμου

Πηγή: INED, 1984, βλέπε Fig. 11 και ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα 1984.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ VI

Μέσος αριθμός ζωσών γεννήσεων ανά γυναίκα: Ελλάδα και «πλέον ανεπτυγμένες» περιοχές του πλανήτη

Πηγή: INED, 1984, βλέπε Fig. 12 και ΕΣΥΕ, Φυσική Κίνηση του Πληθυσμού της Ελλάδας, 1956-1982.

III. Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ «ΑΝΕΠΤΥΓΜΕΝΩΝ» ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: ΓΕΝΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Οι προαναφερόμενες τάσεις και εξελίξεις αφορούν ομάδες χωρών, όμως οι μέσοι όροι συχνά υποκρύπτουν διαφοροποιημένες καταστάσεις. Οι διαφοροποιήσεις αυτές πιθανόν να είναι σημαντικότερες ανάμεσα στις χώρες που έχουν χαρακτηριστεί ως «λιγότερο ανεπτυγμένες», παραμένουν όμως σημαντικές και στις χώρες που αποτελούν τη δεύτερη μεγάλη πληθυσμιακή ομάδα του πλανήτη μας, όπως θα φανεί, όταν καταταμηθεί το σύνολο αυτό στις επιμέρους συνιστώσες του: Ευρώπη, Σοβιετική Ένωση και βορειοαμερικανική ήπειρο,⁶ Ιαπωνία και Αυστραλία - Νέα Ζηλανδία. Ο επόμενος Πίνακας δίνει την πληθυσμιακή εξέλιξη των ενοτήτων αυτών και τα Διαγράμματα VI (I, II, III), VII (I, II) την εξέλιξη της γονιμότητας και θνησιμότητας τόσο στην περίοδο 1950-1985, όσο και στην επόμενη τεσσαρακονταετία (σύμφωνα πάντοτε με την υιοθέτηση της «medium variant» των Ηνωμένων Εθνών).

Έτσι, εξετάζοντας την πληθυσμιακή εξέλιξη των ενοτήτων αυτών διαπιστώνουμε τις πρώτες σημαντικές διαφοροποιήσεις: Λαμβάνοντας ως βάση (=100) τον πληθυσμό του 1950, μέχρι το 1985 η Αυστραλία - Νέα Ζηλανδία γνώρισε τη σημαντικότερη αύξηση: + 88%, ακολουθούμενη από τη βορειοαμερικανική ήπειρο (+59%), τη Σοβιετική Ένωση (+55%), την Ιαπωνία (+ 43%), την Ευρώπη (+ 28%), και οι τάσεις αυτές δεν πρόκειται πιθανότατα να ανατραπούν μέχρι το 2025. Μικρότερες διαφορές συναντώνται στις τέσσερις μεγάλες περιοχές της Ευρώπης, όπου εντάσσεται και η χώρα μας — βλ. Πίνακα 4. Με βάση 100 πάντοτε, το 1950, ο πληθυσμός της Ευρώπης αυξήθηκε κατά 28% περίπου σε τριάντα πέντε έτη (1985) και προβλέπεται να αυξηθεί κατά 7% μόλις μέχρι το 2025: η χώρα μας αν και ανήκει στη Νότια Ευρώπη γεωγραφικά, θα παρουσιάσει ταχύτερους ρυθμούς αύξησης από αυτούς του συνόλου του πληθυσμού των χωρών της ενότητας αυτής, και παραπλήσιους —αν όχι ταυτόσημους— μ' αυτούς του πληθυσμού του ανατολικού τμήματος της ηπείρου μας (+ 28% για το 1950-1985, + 17% για το 1985-2025) που παρουσιάζεται συγκριτικά και το δυναμικότερο (αύξηση του πληθυσμού του κατά 28% την πρώτη περίοδο, + 16% τη δεύτερη).

Οι διαφορές είναι ακόμη σημαντικότερες αν εξετάσουμε διαχρονικά την πορεία του στιγμιαίου δείκτη της γονιμότητας στις προηγούμενες γεωγραφικές ενότητες στην προ του 1985 περίοδο. Η καμπύλη της πορείας της γονιμότητας στη Δυτική Ευρώπη αναπαρίσταται, τιθέμενη ως βάση σύγκρισης [βλ. Διάγραμμα VI (I, II, III)]. Η πρώτη σημαντική διαφορά στην πορεία της

6. Περιλαμβάνει τον Καναδά, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Γροιλανδία και τα νησάκια του Αγίου Πέτρου και Μικελόν στην είσοδο του κόλπου του Αγ. Λορέντζου (Καναδάς).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Πληθυσμιακή εξέλιξη των «ανεπτυγμένων» περιοχών του πλανήτη
(πληθυσμός σε χιλιάδες στο μέσο του αντίστοιχου έτους)

Περιοχές	1950	1985	2000	2025
ΕΥΡΩΠΗ Ανατολική	88.500 100	112.928 128 100	120.970 107	131.159 116
Δυτική	122.439 100	154.295 126 100	155.583 101	149.322 97
Βόρειος	72.477 100	82.172 113 100	83.410 102	83.577 102
Νότιος	108.539 100	142.615 132 100	153.147 107	162.831 114
ΕΛΛΑΔΑ	7.566 100	9.610 127 100	10.395 108	11.234 117
Βόρειος Αμερική*	166.075 100	263.404 159 100	297.683 113	347.348 132
Σοβιετική Ένωση	180.075 100	278.373 155 100	314.818 113	367.127 132
Αυστραλία-Ν. Ζηλανδία	10.127 100	19.004 188 100	22.361 118	27.709 146
Ιαπωνία	83.625 100	120.072 143 100	127.683 106	127.600 106
* Καναδάς, ΗΠΑ, Βερμούδες, Γροιλανδία				
Πηγή: ό.π., Πίνακας 1.				

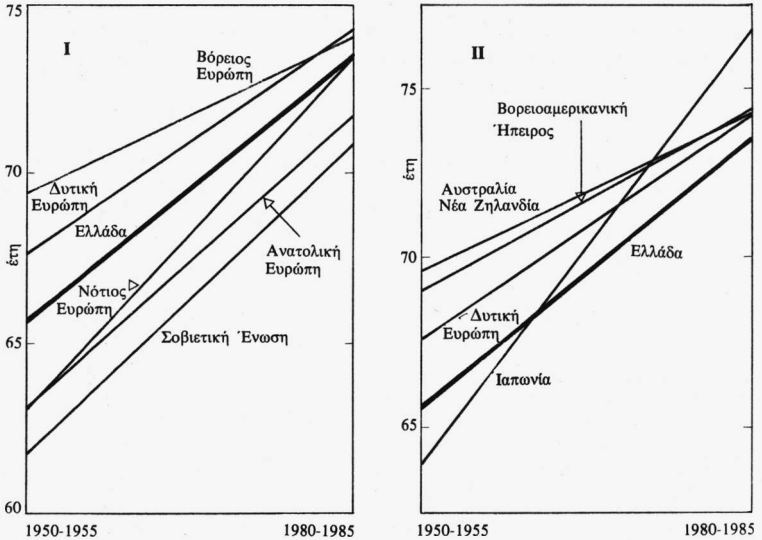
γονιμότητας αφορά την Ανατολική και Δυτική Ευρώπη και σε μικρότερο βαθμό το νότιο και βορειοδυτικό τμήμα της ηπείρου μας. Η δεύτερη τη βορειοαμερικανική ήπειρο και τις λοιπές γεωγραφικές ενότητες, διαφορά όμως που έγκειται περισσότερο στην ένταση του φαινομένου και δεν αφορά τις τάσεις. Αναλυτικότερα διαπιστώνουμε τη σημαντική πτώση της γονιμότητας μετά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1950-1960/65) τόσο στη βορειοαμερικανική ήπειρο, όσο και στη βορειοδυτική Ευρώπη, πτώση που δρομολογείται νωρίτερα και είναι ταχύτερη εκεί όπου το μεταπολεμικό «baby-boom» υπήρξε και εντονότερο. Η βόρεια και δυτική Ευρώπη παρουσιάζουν παράλληλες πορείες, αν και ο στιγμιαίος δείκτης παραμένει σταθερά σε υψηλότερο επίπεδο μετά την αντιστροφή των τάσεων στο μέσο της δεκαετίας του 1960 στο βόρειο τμήμα της ηπείρου. Αντίθετα, η πορεία της γονιμότητας στις ανατολικές χώρες και στη Σοβιετική Ένωση είναι σημαντικά διαφοροποιημένη: η πτώση της γονιμότητας παρουσιάζεται συνεχώς στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής τριακονταπενταετίας, εντονότερη στις πρώτες και σημαντικά επιβραδυνόμενη στη δεύτερη που αποτελείται από ένα μωσαϊκό λαιών⁷ ενώ η αναπαραγωγή των γενεών είναι ακόμη εξασφαλισμένη μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80, σε αντίθεση με τη βορειοαμερικανική ήπειρο και τις χώρες του βορειοδυτικού τμήματος της Ευρώπης που, στην ίδια περίοδο, βρίσκονται και στο χαμηλότερο σημείο τους (με μέσο αριθμό παιδιών/γυναίκα 1,5-1,8). Στη χώρα μας (γεωγραφικά εντασσόμενη στη νότια Ευρώπη), η πορεία της γονιμότητας είναι «άτυπη»: η Ελλάδα δεν γνώρισε το «baby-boom» της πρώτης μεταπολεμικής δεκαπενταετίας και η γονιμότητα παραμένει σημαντικά υψηλότερη τόσο αυτής των χωρών του βορειοδυτικού τμήματος της ηπείρου μας, όσο και των χωρών της ανατολικής Ευρώπης (και ασφαλώς αυτών της βορειοαμερικανικής ηπείρου), μέχρι το 1980. Αντίθετα, η πτώση της είναι ταχύτερη την επόμενη πενταετία: ο στιγμιαίος δείκτης γονιμότητας⁸ από 2,28 γεννήσεις/γυναίκα το 1979 κατέρχεται στις 1,90 γεννήσεις/γυναίκα το 1984, μη «εξασφαλίζοντας», για πρώτη φορά, την αναπαραγωγή του ελληνικού πληθυσμού στη νεότερη ιστορία της χώρας μας. Η πορεία της γονιμότητας, κοινή ως ένα βαθμό με τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης μέχρι το 1980 —βλ. Διάγραμμα VI₁—, διαφοροποιείται στις αρχές της δεκαετίας μας, ακολουθώντας αυτήν του βορειοδυτικού τμήματος της

7. Βλ. για τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης τα άρθρα των R. Pressat (*Vues Historiques sur la population de l' URSS*, Population, 1984, 3) και R. Breton (*L' evolution des ethnies soviétiques*, Population, 1984, 3).

8. Η καμπύλη του στιγμιαίου δείκτη γονιμότητας σχεδιάστηκε βάσει των ετήσιων τιμών του δείκτη, όπως αυτός υπολογίστηκε αθροίζοντας τους ειδικούς καθ' ηλικία συντελεστές γονιμότητας που δίνει η ΕΣΥΕ (βλ. *Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδας*, έτη 1956-1984).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ VII

Μέση προσδοκώμενη ζωή κατά την γέννηση: Ελλάδα και «πλέον ανεπτυγμένες» περιοχές του πλανήτη (1950-55/1980-85)

Πηγή: INED, 1984, βλέπε Fig. 13 και UNITED NATIONS, 1982, για την Ελλάδα.

ηπείρου μας. Οι προβολές των Ηνωμένων Εθνών για την πρώτη αυτή πενταετία —βλ. Πίνακα 3— απέχουν σημαντικά της πραγματικότητας: ο στιγμιαίος δείκτης γονιμότητας θα κυμανθεί πιθανότατα σε χαμηλά επίπεδα μέχρι το 1990 (1,95-1,75 γεννήσεις/γυναίκα) — σημαντικά χαμηλότερα από αυτά της «απαισιόδοξης» πρόβλεψης των Ηνωμένων Εθνών,⁹ για να σταθεροποιηθεί μάλλον στις αρχές του 20ού αιώνα σε ένα επίπεδο που θα επιτρέπει «μόλις» την αναπαραγωγή των γενεών.

Αναμφίβολα, η θνησιμότητα επηρεάζει σε πολύ μικρότερο βαθμό την πληθυσμιακή εξέλιξη των «ανεπτυγμένων» περιοχών του πλανήτη από ό,τι των χωρών του «Τρίτου Κόσμου». Οι επιμέρους διαφορές —βλ. Διαγράμματα VII I, II στη μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση ελάχιστα επηρεάζουν

9. 2,22 γεννήσεις/γυναίκα για το 1980-85, 2,12 για το 1985-1990, 2,06 για το 1990-1995 και 2,04 για την επόμενη τριακονταετία (1995-2025). Βλ. United Nations, 1982, *ό.π.*, σ. 384.

τον δημογραφικό δυναμισμό των χωρών της Ευρώπης, της βορειοαμερικανικής ηπείρου, της Ιαπωνίας, της Σοβιετικής Ένωσης και της Αυστραλίας - Νέας Ζηλανδίας, που αποτελούν και την ομάδα των χαρακτηριζόμενων από τα Ηνωμένα Έθνη «πλέον ανεπτυγμένων» περιοχών του πλανήτη μας. Εντούτοις, και ως προς τη συνιστώσα θνησιμότητα, η εικόνα που παρουσιάζουν οι προαναφερθείσες ενότητες χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια: ανάμεσα στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες και σ' αυτές του ευρωπαϊκού βορρά υπάρχει ήδη το 1950-55 μια διαφορά 6,5 περίπου ετών ως προς τη μέση προσδοκώμενη κατά τη γέννηση ζωή (63,0-69,4 έτη ζωής),¹⁰ διαφορά που μειώνεται σε 2,5 περίπου χρόνια στις αρχές της δεκαετίας του '80 (71,7-74,1 έτη) — βλ. Διάγραμμα VII₁. Ασφαλώς οι πρόοδοι στον τομέα αυτό είναι ταχύτεροι εκεί όπου και το σημείο εκκίνησης είναι ιδιαίτερα χαμηλό: οι κάτοικοι της ανατολικής Ευρώπης έχουν κερδίσει στη διάρκεια μιας γενεάς περίπου 8,7 έτη ζωής, αυτοί του ανεπτυγμένου βορρά μόλις 4,7 έτη, και οι χώρες της τελευταίας αυτής ενότητας υπερσκελίζονται κατά τι από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες στα μέσα της δεκαετίας του '80 ως προς τη μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση. Οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου με ιδιαίτερα υψηλή —συγκριτικά— θνησιμότητα στην αρχή της δεκαετίας του '50 —βλ. Διάγραμμα VII₁ — έχουν κερδίσει στην τριακονταετή αυτή περίοδο μόλις 4,3 έτη (69,2 έτη το 1950-1955, 73,5 το 1980-85), ενώ στη χώρα μας σημειώθηκε ακόμη σημαντικότερη πρόοδος στον αγώνα κατά του θανάτου: η μέση προσδοκώμενη ζωή (e₀) από 65,7 έτη το 1950-55 ανέρχεται σε 74,0 έτη το 1980-85, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των Ηνωμένων Εθνών («medium variant»)¹¹ και η Ελλάδα «περιέργως» συγκαταλέγεται μεταξύ των χωρών της ηπείρου με τον υψηλότερο μέσο όρο ζωής το 1980-85, παρά τη σχετική υψηλή βρεφική θνησιμότητα¹² που δεν τη διαφοροποιεί σημαντικά από τις υπόλοιπες χώρες που ανήκουν στην ίδια γεωγραφική ενότητα (νότια Ευρώπη).

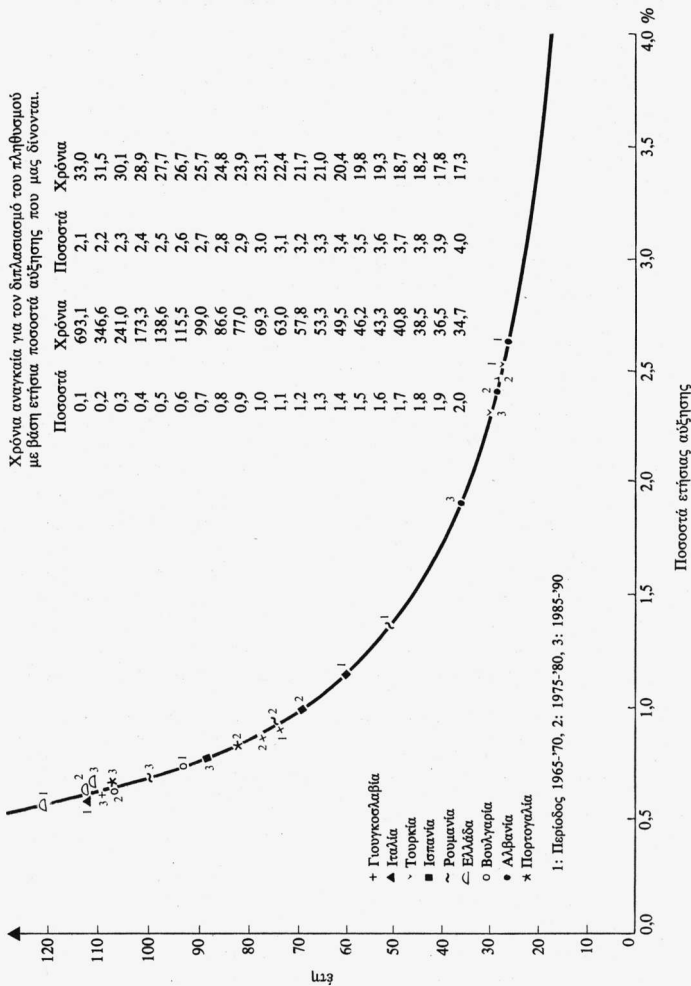
10. Στο Διάγραμμα VI έχουν τοποθετηθεί μόνον τα σημεία εκκίνησης και «κατάληξης»: η μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση στην πρώτη μεταπολεμική πενταετία (1950-55) και η τιμή του e₀ στην πενταετία 1980-85.

11. Η αύξηση του e₀ είναι ακόμη σημαντικότερη αν δεχθούμε τα δεδομένα της ΕΣΥΕ: έχοντας 63,9 έτη ζωής το 1950, ο μέσος Έλληνας μπορεί να ελπίζει ότι θα ζήσει 74,2 έτη το 1980. Το «κέρδος» ανέρχεται σε 10,2 έτη στην περίοδο μιας περίπου γενεάς (1950-1980). Βλ. ΕΣΥΕ, *Πρότυποι πίνακες θνησιμότητας και Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδος*, 1982.

12. Σύμφωνα με τα δεδομένα των Ηνωμένων Εθνών, η ιεραρχία στην κατάταξη των ανεπτυγμένων περιοχών του πλανήτη ως προς τη μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση ταυτίζεται με αυτήν ως προς τη βρεφική θνησιμότητα. Αντίθετα η Ελλάδα, έχοντας από τους υψηλότερους μέσους όρους ζωής, καταλαμβάνει από τις τελευταίες θέσεις ως προς τη βρεφική θνησιμότητα: το 1983, τελευταία χρονιά για την οποία διαθέτουμε πλήρη στατιστικά στοιχεία, ανάμεσα στις 20 χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης (της Τουρκίας εξαιρουμένης) η χώρα μας καταλαμβάνει την προτελευταία θέση με τη Μάλτα, αμέσως μετά την Πορτογαλία που έχει και το υψηλότερο ποσοστό (19,2%).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ VIII

Μέσα ετήσια ποσοστά αύξησης του πληθυσμού επιλεγμένων ευρωπαϊκών χωρών (και της Τουρκίας) και αναγκαίος χρόνος για τον διπλασιασμό του πληθυσμού των (1965-70/1975-80/1985-90)

1. Ρυθμοί αύξησης και πληθυσμιακές πυκνότητες

Ο Πίνακας 5 δίνει το «στίγμα» της Ελλάδας στον πληθυσμιακό μεταπολεμικό ευρωπαϊκό χάρτη. Η χώρα μας κατέχει το 1983 τη 15η θέση στο σύνολο των 26 χωρών της ευρωπαϊκής ηπείρου (την ίδια σχεδόν θέση που κατείχε και το 1964, δηλαδή τη 14η) και η αύξηση του πληθυσμού την πρώτη μεταπολεμική τριακονταετία ανέρχεται σε 26% (μέση αύξηση για τις 27 ευρωπαϊκές χώρες +29%).¹³ Σε σύγκριση με τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία) που χαρακτηρίζονται από σχετικά υψηλή γονιμότητα και έντονα μεταναστευτικά ρεύματα —όπως και η χώρα μας—, ο ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε ταχύτερα από αυτόν της Πορτογαλίας (+122%), βραδύτερα όμως απ' αυτόν της Ισπανίας (+137%) και της Ιταλίας (+127%), ενώ σε σχέση με τις βαλκανικές γειτονικές χώρες οι ρυθμοί αύξησής του υπολείπονται σημαντικά αυτών της Γιουγκοσλαβίας (+151%), της Αλβανίας (+241%) και της Τουρκίας (+244%). Μια άλλη εικόνα της διαφοροποιημένης πληθυσμιακής δυναμικής των νότιων και βαλκανικών χωρών της ηπείρου μας στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας —και στο άμεσο μέλλον— δίνεται στο Διάγραμμα VIII όπου απεικονίζονται τα μέσα ποσοστά ετήσιας αύξησης του πληθυσμού των χωρών αυτών στις πενταετίες 1965-70, 1975-1980 και 1985-90 (εκτιμήσεις προβολής)¹⁴ και ο «αναγκαίος» χρόνος για το διπλασιασμό του πληθυσμού τους (σε έτη): Αν και οι ρυθμοί είναι πτωτικοί για τις 8 από τις 9 αυτές χώρες —με εξαίρεση την Ελλάδα—, εντούτοις σημαντικές διαφορές παραμένουν ανάμεσα στην Τουρκία — Αλβανία και τις λιγότερο «δυναμικές» χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ιταλία, Ελλάδα):¹⁵ ο πληθυσμός των δύο πρώτων διπλασιάζοταν σχεδόν σε κάθε γενεά (26-29 έτη), ενώ της μεν Ιταλίας χρειάζεται άνω των 170 ετών, της δε Ελλάδας 110 περίπου έτη¹⁶ και οι προοπτικές για το άμεσο μέλλον (1985-1990) δεν άφηναν να διαφανεί κάποια σύγκλιση των ρυθμών αύξησης.

Ανάμεσα στην πληθωρική Τουρκία, της οποίας ο πληθυσμός υπερδιπλασιάζεται κάθε τριακονταετία, και τη λιγότερο δυναμική πληθυσμιακά Ιταλία, η διαφορά παραμένει σημαντική: η δεύτερη θα χρειαστεί με τους ρυθμούς της πενταετίας 1985-1990 περισσότερους από τρεις αιώνες για να δι-

13. Εξαιρουμένης της Τουρκίας.

14. Σύμφωνα με τα στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών (βλέπε United Nations, 1982, *ό.π.*).

15. Δεδομένα για την πενταετία 1975-1980.

16. Ο πληθυσμός της χώρας μας υπερδιπλασιάστηκε ανάμεσα στα 1920 και 1980, από 4,5 εκατομ. το 1970 σε 9,7 εκατομ. το 1980 (με την προσθήκη όμως περίπου 1.500.000 προσφύγων από τις γειτονικές χώρες).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στις ευρωπαϊκές χώρες στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (1946-1983)

	1946	1951	1956	1961	1966	1971	1976	1981	1983
Αυστρία	7.000*	6.932	6.972	7.068	7.273	7.411	7.497	7.505	7.556
Βέλγιο	8.367*	8.644	8.896	9.178	9.499	9.651	9.813	9.863	9.858
Γαλλία	40.125	42.010	43.627	45.904	48.954	51.016	52.810	53.840	54.556
Γερμανία (ΟΔ)	43.997* ¹	48.182	50.318	55.785	59.297	60.651	61.645	61.658	61.546
Δανία	4.101*	4.286	4.454	4.601	4.779	4.951	5.065	5.001	5.117
Ελβετία	4.466* ¹	4.722	5.004	5.420	5.880	6.190	6.333	6.335	6.423
ΕΛΛΑΔΑ	7.418* ¹	7.633*	—	8.389* ¹	8.614	8.825	9.167	9.730**	9.725
Ην. Βασίλειο	49.217	50.225	51.363	52.709	54.654	55.566	55.927	55.944	56.356
Ιρλανδία	2.955* ¹	2.962	2.910	2.826	2.884	2.950	3.154	3.443* ¹	3.501
Ισλανδία	132	145	161	179	196	205	219	229	236
Ισπανία	27.246*	27.977	29.178	30.583	32.224	34.038	35.723	37.412	37.974
Ιταλία	44.994* ¹	46.959	48.366	50.350	52.109	53.828	56.014	57.140	56.743
Κάτω χώρες	9.304	10.200	10.822	11.556	12.377	13.119	13.734	14.209	14.340
Λουξεμβούργο	284*	297	306	315	333	340	361	365	366
Νορβηγία	3.124*	3.280	3.444	3.595	3.738	3.888	4.017	4.093	4.123
Πορτογαλία	8.065	8.480	8.727	8.860	9.116	9.014	9.633	9.935	10.015
Σουηδία	6.674	7.044	7.290	7.498	7.773	8.081	8.208	8.318	8.328
Φινλανδία	3.806*	4.030	4.259	4.446	4.570	4.598	4.721	4.788	4.842
Γιουγκοσλαβία	14.800*	16.477*	17.792*	18.538*	19.735*	20.523 ²	21.573	22.328* ²	22.718
Αλβανία	1.132	1.242	1.421	1.660	—	—	—	2.734* ²	—
Βουλγαρία	6.993*	—	7.538	7.906	8.231	8.515	8.734	9.007* ²	8.929
Γερμανία (ΛΔ)	16.195* ¹	18.360	17.832	17.188	17.048	17.054	16.820	16.864* ²	16.702
Ουγγαρία	9.042*	—	9.833*	10.028*	10.179*	10.347*	10.572	10.713	10.700
Πολωνία	23.625*	25.035	27.544*	29.795	31.551	32.658	34.185	34.414	36.399
Ρουμανία	16.472*	—	17.489* ¹	—	19.103* ¹	—	21.446	22.268* ²	22.725
Τσεχοσλοβακία	13.534	12.464	13.162	13.698	14.194	14.366	14.857	15.336* ²	15.396
Τουρκία	18.750	20.947	24.065	27.755	31.391	35.605	41.190	45.757	—

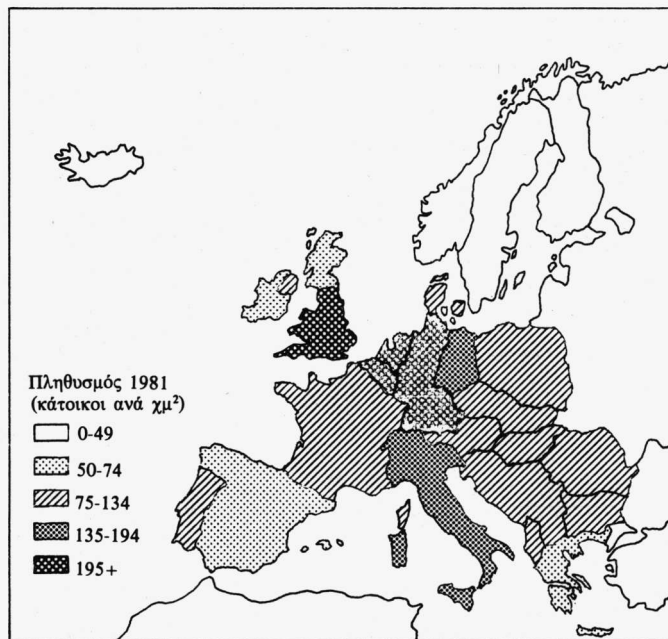
* Ο πληθυσμός αναφέρεται άλλοτε στο μέσον του έτους, άλλοτε στην 1η Ιανουαρίου και άλλοτε στην ημερομηνία της απογραφής (εκθέτης 1). Για τις χώρες που δεν στάθηκε δυνατόν να βρεθεί ο πληθυσμός τους το 1981, έχουμε τον πληθυσμό στο μέσον του 1980 (εκθέτης 2). Για την Τουρκία ο πληθυσμός δίδεται για τα έτη 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1976 και 1981.

** Πραγματικός πληθυσμός βάσει της απογραφής του 1981: 9.740 χιλ.

Πηγή: INED, *Onzième rapport sur la situation démographique de la France* (1982) και Nations Unies, *Annuaire Démographique 1984*. Για την Τουρκία F.G. Shorter, M. Magura, *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975*, Committee on Population and Demography, Report no 8, Washington, 1982.

ΧΑΡΤΗΣ Ι

Πληθυσμιακές πυκνότητες στις ευρωπαϊκές χώρες κατά το 1981

Πηγή: IDED (1982), βλέπε Fig. 13.

πλασιάσει τον πληθυσμό της, ενώ η πρώτη μόνο 30 έτη. Η χώρα μας, με εκτιμώμενο μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης 0,57%, για την ίδια περίοδο, κατέχει μια ενδιάμεση θέση ανάμεσα στις πλέον δυναμικές χώρες του νότου (Ισπανία, Πορτογαλία, Γιουγκοσλαβία) και στις λιγότερο δυναμικές Ιταλία και Βουλγαρία (+0,22% και +0,38% αντίστοιχα), με σταθεροποιημένους δε τους ρυθμούς αυτούς αύξησης θα χρειαστεί περισσότερα από 110 χρόνια για να διπλασιάσει τον πληθυσμό της.

Αποτέλεσμα των διαφοροποιημένων αυτών ρυθμών αύξησης, τόσο στο άμεσο όσο και στο απώτερο παρελθόν —αλλά όχι μόνον αυτών— είναι και οι υπολογιζόμενες πληθυσμιακές πυκνότητες — βλ. Χάρτη 1. Το εύρος της στατιστικής σειράς είναι σημαντικότερο: ανάμεσα στις πιο πυκνοκατοικημένες χώρες της ηπείρου (Ολλανδία, Βέλγιο, Γερμανία) και στις πλέον αραιοκατοικημένες (Ισλανδία, σκανδιναβικές χώρες) υπάρχει τεράστια διαφορά (200-300 κάτοικοι/χμ²) που δεν οφείλεται αποκλειστικά στην ιδιόμορφη γεωγραφική θέση ορισμένων από αυτές. Στην Ευρώπη οι μεγαλύτερες πληθυσμιακές πυκνότητες συναντώνται στο εσώτερο ενός ιδιόμορφου «διαδρόμου» που αρχίζει από τη Σαρδηνία για να τελειώσει στην Αγγλία, παρουσιάζοντας το σχήμα ενός διπλού συνεχόμενου S. Η Ελλάδα, με 74 κατ./χμ² το 1981 κατέχει από τις χαμηλότερες ευρωπαϊκές πυκνότητες (μετά τις βορειοευρωπαϊκές χώρες), περιβάλλεται όμως από χώρες όχι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένες — Αλβανία (95 κατ./χμ²), Γιουγκοσλαβία (87 κατ./χμ²), Βουλγαρία (81 κάτ./χμ²), Τουρκία (60 κατ./χμ² περίπου).

2. Φυσική αύξηση, μεταναστευτικό ισοζύγιο και συνολική αύξηση του πληθυσμού των χωρών της Ευρώπης στο μεταίχμιο της όγδοης δεκαετίας του αιώνα μας

Η πραγματική αύξηση του πληθυσμού των ευρωπαϊκών χωρών στις αρχές της δεκαετίας του '80 και στα τέλη της δεκαετίας του '70, αν και ιδιαίτερα χαμηλή, παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις από χώρα σε χώρα. Ήδη στην τετραετία 1976-1980, ανάμεσα στις 18 ευρωπαϊκές χώρες - μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Αυστρία και η Ελβετία, έχουν αρνητική μέση ετήσια καθαρή αύξηση του πληθυσμού τους, 3 (Γερμανία, Αγγλία και Λουξεμβούργο) σχεδόν μηδενική, ενώ μόνον 6 χώρες - μέλη παρουσιάζουν «ικανοποιητική» ετήσια αύξηση (5% έως 14%), ανάμεσα στις οποίες και η χώρα μας. Αντίθετα, οι χώρες της ανατολικής και βαλκανικής Ευρώπης αυξάνουν τον πληθυσμό τους με ταχύτερους ρυθμούς,¹⁷ η δε Τουρκία συνεχίζει να διατηρεί τον υψηλότερο ρυθμό μέσης ετήσιας καθαρής αύξησης (20,4%-22,0%).

17. Εξαιρουμένης της Λ.Δ. Γερμανίας και της Ουγγαρίας.

Τα ποσοστά αυτά συρρικνώνονται ακόμη περισσότερο στην τριετία 1981-1983: 3 χώρες παρουσιάζουν αρνητική πληθυσμιακή εξέλιξη (Αυστρία, Ο.Δ. Γερμανίας και Δανία), άλλες 3 σχεδόν μηδενική (Σουηδία, Λουξεμβούργο και Μ. Βρετανία) και μόνον 4 χώρες - μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης —της Τουρκίας εξαιρουμένης— έχουν θετική ετήσια αύξηση υψηλότερη του 5% (ανάμεσα στις οποίες και η Ελλάδα) — βλ. Πίνακα 6.

Στις ίδιες περιόδους, το ισοζύγιο της φυσικής αύξησης του πληθυσμού (γεννήσεις-θάνατοι) παραμένει αρνητικό ή μηδενικό για τις περισσότερες χώρες - μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης (Αυστρία, Ο.Δ. Γερμανίας, Βέλγιο, Δανία, Αγγλία, Λουξεμβούργο, Σουηδία) και μόνον ορισμένες χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα), η Ιρλανδία, η Γαλλία και οι Κάτω Χώρες διακρίνονται, έχοντας ακόμη μια σχετική δημογραφική ευρωστία (Πίνακας 6).¹⁸

Το μεταναστευτικό ισοζύγιο, σχεδόν πάντοτε θετικό, ελάχιστα επηρεάζει πλέον την πληθυσμιακή εξέλιξη της πλειοψηφίας των ευρωπαϊκών χωρών στις αρχές της δεκαετίας του '80. Αν εξαιρέσουμε τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης που δεν έχουν γνωρίσει τόσο στο κοντινό όσο και στο απώτερο παρελθόν ιδιαίτερα μεταναστευτικά εξωτερικά ρεύματα, ακόμη και οι χώρες εκείνες που συμμετείχαν έντονα στις μεταναστευτικές αλλαγές στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής τριακονταετίας (1950-1980), με σημαντικές επιπτώσεις στη δομή και σύνθεση του πληθυσμού τους, οφείλουν κατά κύριο λόγο τη σημερινή και μελλοντική πληθυσμιακή τους εξέλιξη στις μόνες δυνάμεις της φθοράς και ανανέωσης εκ των «έσω»: η πορεία της γονιμότητας/γεννητικότητας και αυτή της θνησιμότητας θα καθορίσουν σχεδόν αποκλειστικά —για πρώτη φορά στη μεταπολεμική μας ιστορία— τις πληθυσμιακές εξελίξεις στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών...

3. Πληθυσμιακή ωρίμανση και δημογραφική γήρανση: συγκριτικά στοιχεία, τάσεις και προοπτικές

Η πτώση της γεννητικότητας στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών (1965-1985) στο σύνολο σχεδόν των ανεπτυγμένων χωρών του πλανήτη μας ήταν ο καθοριστικός παράγοντας που οδήγησε στη συνεχή αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων ατόμων στον συνολικό πληθυσμό και στην παράλληλη μείωση της αναλογίας των παιδιών-εφήβων, με άμεσες και απώτερες κοινωνικο-οικονομικές συνέπειες.¹⁹ Το 1984-85, τελευταίο έτος για το οποίο

18. Ιδιαίτερη δημογραφική δυναμικότητα χαρακτηρίζει και ορισμένες χώρες της ανατολικής Ευρώπης όπως τη Γιουγκοσλαβία, την Πολωνία και τη Ρουμανία.

19. Για την Ελλάδα βλ. αναλυτικότερα Β. Μάος, «Οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Μεταναστευτικό ισοζύγιο και ισοζύγιο της φυσικής κίνησης και μέση ετήσια αύξηση του πληθυσμού στις ευρωπαϊκές χώρες

Χώρες	Μέση ετήσια καθαρή αύξηση (%)		Φυσική αύξηση (%)		Μεταναστευτικό ισοζύγιο (%)	
	1976-1980	1981-1983	1976-1980	1981-83	1976-1980	1981-83
Αυστρία	-0,1	-0,1	-0,8	0,08	0,7	-0,18
Βέλγιο	1,0	0,1	0,7	0,7	0,3	-0,6
Γαλλία	3,9	4,9	3,9	4,3	0,0	0,6
Γερμανία (ΟΔ)	0,1	-1,9	-2,0	-1,7	2,1	-0,2
Δανία	2,3	-0,8	1,5	-0,8	0,8	0,0
Ελβετία	-0,7	4,8	2,5	2,2	-3,2	2,6
ΕΛΛΑΔΑ	10,3	5,9	6,9	5,0	3,4	0,9
Ην. Βασίλειο	0,0	0,8	0,3	1,1	-0,3	-0,3
Ιρλανδία	14,1	9,4	10,7	10,9	3,4	-1,5
Ισλανδία	+9,0	12,9	12,7	12,9	-3,7	1,3
Ισπανία	11,4	5,6	9,9	5,7	1,5	-0,1
Ιταλία	4,0	2,7	3,1	1,2	0,9	1,5
Λουξεμβούργο	0,3	0,5	0,0	0,25	0,3	0,25
Νορβηγία	3,7	3,4	2,7	2,2	1,0	1,2
Ολλανδία	6,9	4,3	4,5	4,0	2,4	0,3
Πορτογαλία	5,0	7,7	5,9	5,4	-2,0	2,3
Σουηδία	0,9	0,5	0,7	0,2	0,2	0,3
Γιουγκοσλαβία*		7,1		7,8		-0,7
Βουλγαρία*		3,1		3,1		-
Γερμανία (ΛΔ)*		-0,8		0,5		-1,2
Ουγγαρία*		-0,3		-0,3		-
Πολωνία*		9,1		9,8		-0,7
Ρουμανία*		5,6		6,6		-1,0
Τσεχοσλοβακία*		2,6		3,8		-1,1
* Περίοδος 1980-1982						
Πηγή: Conseil de l'Europe, <i>La situation démographique...</i> (1985) και δικό μας υπολογισμοί βάσει των στοιχείων που δίδονται από τα Ηνωμένα Έθνη στις Στατιστικές Επετηρίδες (<i>Annales Démographiques 1983-1985</i>).						

διαθέτουμε συγκριτικά στοιχεία για το σύνολο σχεδόν των ευρωπαϊκών χωρών, το ποσοστό του γεροντικού πληθυσμού από τη συμβατική ηλικία 65 ετών και άνω ως προς τον συνολικό πληθυσμό κυμαίνεται από 17,5% (Σουη-

του πληθυσμού των "παραγωγικών ηλικιών"», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 49 1983, και Η. Emke-Πουλοπούλου *Le vieillissement démographique en Grèce. Gauses et consequences*, της *Population, Travail, Chomage* (éd. H. Bertoli), Παρίσι 1973.

διά) έως 10,1% (Ισλανδία).²⁰ Η χώρα μας με 13,3% του συνολικού πληθυσμού της άνω των 65 ετών, κατέχει μια ενδιάμεση θέση (τη 10η) ανάμεσα στις 17 ευρωπαϊκές χώρες - μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, παρουσιάζει όμως σημαντικά υψηλότερα ποσοστά ηλικιωμένων σε σχέση με τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ισπανία, Πορτογαλία) και με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες (Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Τουρκία). Στις πρώτες οι ηλικιωμένοι άνω των 65 ετών αποτελούν το 11,5-12% του συνολικού πληθυσμού, ενώ στις δεύτερες οι διαφορές παραμένουν σημαντικές: ανάμεσα στη γείτονα Τουρκία με 4,5% μόνο ηλικιωμένους (65 ετών και άνω) και στη Βουλγαρία με 12,5% αντίστοιχα, συναντώνται όλα τα μεταβατικά στάδια της πορείας πληθυσμών, πορείας από υψηλή γονιμότητα/γεννητικότητα και θνησιμότητα (ιδιαίτερα βρεφική)²¹ προς τον έλεγχο των γεννήσεων, τον περιορισμό του μέσου αριθμού παιδιών ανά γυναίκα και την άνοδο του μέσου όρου ζωής, αποτέλεσμα της συρρίκνωσης της θνησιμότητας (ιδιαίτερα της βρεφικής)...

Στη χώρα μας η αναλογία των ηλικιωμένων αυξάνεται ταχύτατα: τα ποσοστά των 65 ετών και άνω διπλασιάζονται σχεδόν την τελευταία τριακονταπενταετία (1951=6,8%, 1984=13,3%), ενώ, αντίστοιχα, εντυπωσιακή είναι η αύξηση των άνω των 60 ετών (10,1%/17,7%) και των υπερηλικών άνω των 75 ετών (2,1%/5,4%). Η ταχύτατη αυτή «ωρίμανση» του πληθυσμού μας και οι μελλοντικές επιπτώσεις της σταθμίζονται ακόμα καλύτερα με τη χρησιμοποίηση των δεικτών δημογραφικής γήρανσης και εξάρτησης:²² ο πρώτος έχει πενταπλασιαστεί ανάμεσα στο 1900 και 1981 (11 και 57% αντίστοιχα), ενώ ο δεύτερος έχει μειωθεί κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες: ενώ το 1900 στα 100 άτομα εξαρτημένων ομάδων ηλικιών (παιδιών/γερόντων) αντιστοιχούσαν 76 παραγωγικών ηλικιών (15-64 ετών), το 1981 αντιστοιχούν μόνο 57 (βλ. Πίνακα 7). Προς το παρόν η χώρα μας δεν διαφοροποιείται σημαντικά από τις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αλλά παρουσιάζει σχεδόν τον υψηλότερο δείκτη δημογραφικής γήρανσης ανάμεσα στις νότιες και βαλκανικές χώρες

20. Στην Τουρκία, τμήμα μόνο της οποίας ανήκει στην Ευρώπη, οι ηλικιωμένοι άνω των 65 ετών αποτελούν μόνον το 4,2% του συνολικού πληθυσμού.

21. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Τουρκία, όπου η βρεφική θνησιμότητα κυμαίνεται ανάμεσα στους 102 (1975-1980) και 83 (1980-1985) θανάτους βρεφών κάτω του έτους, όταν στη δυτική Ευρώπη το υψηλότερο ποσοστό είναι 19-20% (Πορτογαλία). Ταυτόχρονα στην ίδια χώρα ο στιγμιαίος δείκτης γονιμότητας (γεννήσεις ζώντων τέκνων επί 1.000 γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας) ανέρχεται σε 3,97 (1980-1985, εκτίμηση), όταν στην Ιρλανδία το 1984 είναι «μόλις» 2,58... (βλέπε Conseil de l'Europe, *Evolution Démographique recente dans les Etats-membres du conseil de l'Europe*, 1985).

22. Ο δείκτης γήρανσης εκφράζει την αναλογία (%) του πληθυσμού των γεροντικών ηλικιών (65 ετών και άνω) ως προς τον βρεφικό και παιδικό πληθυσμό (0-14 ετών), ο δε δείκτης δημογραφικής εξάρτησης την αναλογία του πληθυσμού των μη παραγωγικών ηλικιών (0-14 και 65 ετών και άνω) ως προς τον παραγωγικό δυναμικό πληθυσμό (15-64 ετών).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας σε μεγάλες ομάδες ηλικιών, δείκτες εξάρτησης και γηράσκωσ 1900-1981

Έτη	Ομάδες ηλικιών			Δείκτης εξάρτησης	Δείκτης γηράσκωσ
	0-14	15-64	65+	$(0-14)+(65+)/(15-64)$	$(65+)/(0-14)$
1900	38,8	57,0	4,2	76	11
1907	38,3	57,6	4,1	74	11
1928	32,8	62,0	5,8	62	18
1920	33,0	60,7	6,3	65	19
1951	28,8	64,4	6,8	55	24
1961	26,4	65,3	8,3	53	31
1971	24,8	64,1	11,1	56	45
1981	23,4	63,8	12,8	57	54

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Απογραφές πληθυσμού 1928-1981*.

της ηπείρου μας — με εξαίρεση την Ιταλία: στα 100 άτομα ηλικίας 0-14 ετών αντιστοιχούσαν το 1981: 354 ηλικιωμένοι (+65 ετών) στην Ελλάδα, 52 στη Βουλγαρία, 36 στη Γιουγκοσλαβία, 39 στη Ρουμανία, 12 στην Τουρκία και στην Αλβανία, 40 στην Ισπανία, 35 στην Πορτογαλία και 56 στην Ιταλία²³ και η τάση αυτή της ταχείας γήρανσης του πληθυσμού μας μετά το 1950 θα ανακοπεί μόνο στις αρχές του 2000. Το έτος αυτό, η χώρα μας με εκτιμώμενο δείκτη γήρανσης 76-77 ηλικιωμένους σε 100 νεαρά άτομα κάτω των 15 ετών, κατατάσσεται ανάμεσα στις δέκα πλέον «προβληματικές» ευρωπαϊκές και άλλες ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου.²⁴

Η ταχύτατη αυτή γήρανση του ελληνικού πληθυσμού στην τελευταία τριακονταετία του αιώνα μας²⁵ οφείλεται βασικά σε δύο παράγοντες: α) στην έντονη εξωτερική μετανάστευση της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (1950-1975), όταν τα άτομα ηλικίας 15-44 ετών αντιπροσώπευαν το 70,9% (1975-

23. Βλέπε Δ. Φράγκος, «Σοβαρή γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδας αποδεικνύει η τελευταία απογραφή του πληθυσμού του 1981», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5 Απριλίου 1984.

24. Στην ίδια δυσμενή θέση βρίσκεται η χώρα μας στα τέλη του 20ου αιώνα και ως προς το δείκτη δημογραφικής εξάρτησης. Το 2000 θα αντιστοιχούν σύμφωνα με τις προβολές και εκτιμήσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης 59 άτομα «παραγωγικών» ομάδων ηλικιών (15-64 ετών) σε 100 μη «παραγωγικές» (< 15, 65 και άνω). Είναι ο υψηλότερος δείκτης εξάρτησης — μετά από αυτόν της Τουρκίας — ανάμεσα στα 19 κράτη - μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης (βλ. Council of Europe, *The changing age structure of the population and future policy*, 1985).

25. Το ποσοστό των ηλικιωμένων (άνω των 65 ετών) προβλέπεται ότι θα σταθεροποιηθεί μετά το 2000. Έτσι, στο τέλος του πρώτου τέταρτου του 21ου αιώνα, η χώρα μας με 16% ηλικιωμένους άνω των 65 ετών επί του συνολικού πληθυσμού — προβολές του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (βλέπε Council of Europe, 1985, *ό.π.*, Πίνακας 2) — συγκαταλέγεται ανάμεσα στα λιγότερα «γηρασμένα» κράτη - μέλη του το 2025.

79) έως 89% (1960-1964) του συνόλου των εξόδων και β) στην προοδευτική μέχρι το 1980, επιταχυνόμενη όμως μετά, πτώση της γονιμότητας και αναμενόμενη σταθεροποίηση του στιγμιαίου δείκτη της σε επίπεδα που δεν εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή των γενεών στην τελευταία εικοσαετία (1980-2000). Οι επιπτώσεις της δημογραφικής αυτής γήρανσης του ελληνικού πληθυσμού (οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές κλπ.) πρέπει αναμφίβολα να εκτιμηθούν και να αντιμετωπιστούν έγκαιρα από το κοινωνικό σύνολο. Θα πρέπει όμως παράλληλα να τονιστεί ότι οι ταχύτεροι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί γήρανσης της τελευταίας τριακονταετίας θα ανακοπούν στα τέλη του αιώνα μας και ο πληθυσμός στις αρχές του 20ού αιώνα θα παρουσιάζει «σταθεροποιημένη» πιθανότατα δομή καθ' ομάδα ηλικιών με 20-21% νέους κάτω των 15 ετών, 39-40% άτομα ηλικίας 15-44 ετών, 23-24% ηλικιωμένους 45-64 ετών και 16% «γέροντες» 65 ετών και άνω...

4. Η εξέλιξη της θνησιμότητας: μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση/βρεφική θνησιμότητα

Εντυπωσιακή υπήρξε στη μεταπολεμική περίοδο η άνοδος του μέσου ορίου ζωής των κατοίκων της ηπείρου μας. Στις αρχές της δεκαετίας του '80 (βλ. Πίνακα 8) για τις χώρες της νότιας και βορειοδυτικής Ευρώπης, για τις οποίες διαθέτουμε και πρόσφατα στοιχεία, η μέση προσδοκώμενη κατά τη γέννηση ζωή κυμαίνεται για μεν τους άνδρες από 73,9 (Ισλανδία) έως 68,9 έτη (Φινλανδία), για τις δε γυναίκες από 79,6 (Σουηδία) έως 73,8 έτη (Μάλτα). Οι διαφορετικές περιόδους αναφοράς των διαθέσιμων πινάκων επιβίωσης δυστυχώς δεν επιτρέπουν την ακριβή ιεραρχική κατάταξη των χωρών της ηπείρου με βάση το κριτήριο της μέσης ζωής κατά τη γέννηση: αναμφισβήτητα όμως μας δίνουν μια ικανοποιητική εικόνα της κατάστασης που επικρατεί σήμερα και επιτρέπουν τον προσδιορισμό της θέσης που έχει η χώρα μας στον ευρωπαϊκό χάρτη της θνησιμότητας: η Ελλάδα, με 72,2 έτη για τον άρρενα πληθυσμό της και 76,4 για τον θήλυ κατέχει σήμερα από τις υψηλότερες θέσεις όσον αφορά τη μέση προσδοκώμενη ζωή για τους άνδρες (με μικρή διαφορά από τις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες), βρίσκεται όμως σε ιδιαίτερα δυσμενή θέση όσον αφορά τον θήλυ πληθυσμό.²⁶ Αντίθετα, σε σύγκριση με τις γειτονικές της βαλκανικές χώρες ο ελληνικός πληθυσμός εξακολουθεί

26. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η χώρα μας παρουσιάζει —με πιθανή εξαίρεση την Αλβανία, όπου υπάρχουν αρκετές επιφυλάξεις για τα διδόμενα στατιστικά στοιχεία— τη μικρότερη διαφορά μέσης προσδοκώμενης ζωής κατά τη γέννηση ανάμεσα στα δύο φύλα: 4,2 έτη μόλις όταν στη Φινλανδία και στη Γαλλία η ανδρική «υπερθνησιμότητα» είναι υπεύθυνη της εκτιμώμενης διαφοράς των 8 ετών ανάμεσα στον άρρενα και θήλυ πληθυσμό τους, ως προς τον μέσο όρο ζωής κατά τη γέννηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση
στις Ευρωπαϊκές χώρες και την Τουρκία

Χώρες	Περίοδοι / έτη	Μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση		Δ $e^F_0 - e^M_0$
		Άνδρες e^M_0	Γυναίκες e^F_0	
Αυστρία	1983	69,53	76,61	7,08
Βέλγιο	1979-1982	70,04	76,79	6,75
Γαλλία	1982	70,71	78,85	8,14
Γερμανία (ΟΔ)	1981-1983	70,46	77,09	6,63
Δανία	1982-1983	71,5	77,5	6,0
Ελβετία	1982-1983	72,8	79,5	5,7
ΕΛΛΑΔΑ	1980-1982	72,15	76,35	4,2
Ην. Βασίλειο	1980-1982	70,8	76,9	6,1
Ιρλανδία	1979	69,47	74,95	5,48
Ισλανδία	1981-1982	73,9	79,4	5,5
Ισπανία	1980	72,54	78,59	6,05
Ιταλία	1977-1979	70,61	77,19	6,58
Κάτω Χώρες	1982-1983	72,75	79,48	6,73
Λουξεμβούργο	1980-1982	70,0	76,7	6,7
Νορβηγία	1982-1983	72,69	79,54	6,85
Πορτογαλία	1979-1982	69,1	76,7	7,6
Σουηδία	1983	73,62	79,61	5,99
Φινλανδία	1979	68,9	77,2	8,3
Γιουγκοσλαβία	1980-1985	68,0*	73,2*	5,2
Αλβανία	1980-1985	68,7*	71,5*	2,8
Βουλγαρία	1980-1985	69,6*	75,5*	5,9
Γερμανία (ΑΔ)	1980-1985	69,6*	75,5*	5,9
Ουγγαρία	1984-1985	67,6*	74,3*	6,7
Πολωνία	1980-1985	68,8*	75,9*	7,1
Ρουμανία	1980-1985	69,7*	74,7*	5,0
Τσεχοσλοβακία	1980-1985	67,3*	73,8*	6,5
Τουρκία	1980-1985	60,6**	65,5**	4,9

* Προσωρινά στοιχεία
** Εκτιμήσεις

Πηγή: UNITED NATIONS (1982), ό.α., Conseil de l'Europe: *L'évolution démographique récente dans les états membres du Conseil de l'Europe* (1985).

να διακρίνεται από ιδιαίτερη μακροζωία: ο μέσος Έλληνας/Ελληνίδα έχουν βάσιμες πιθανότητες να ζήσουν 11 έτη περισσότερα από τον κάτοικο της γειτονικής Τουρκίας, 3,5-5,0 έτη από τον κάτοικο της γειτονικής Αλβανίας, 1,7-2,7 έτη από αυτόν της Βουλγαρίας...

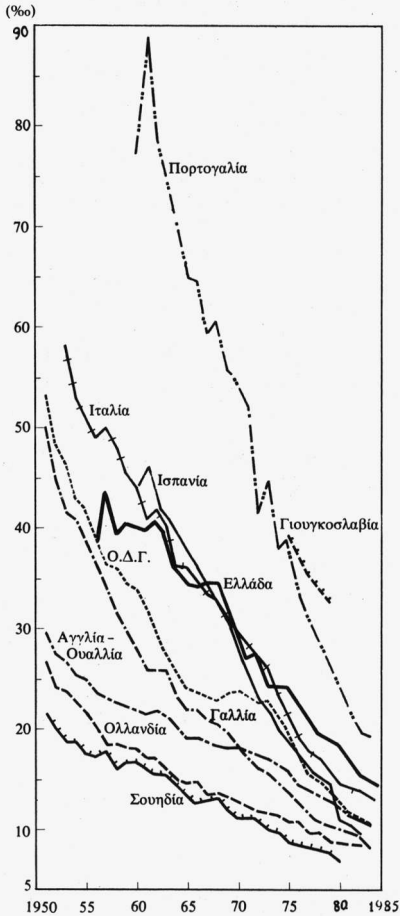
Η βρεφική θνησιμότητα, παράγοντας που συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση της προσδοκώμενης ζωής σημείωσε, εντυπωσιακή πτώση στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας (Πίνακας 9/Διάγραμμα ΙΧ). Το 1975 ανάμεσα στις 26 ευρωπαϊκές χώρες η χαμηλότερη βρεφική θνησιμότητα συναντάται στη Σουηδία: μόνον 8,6 παιδιά από τα 1000 που γεννήθηκαν ζωντανά θα πεθάνουν πριν συμπληρώσουν ένα έτος ζωής. Η χώρα μας με 24 θανάτους νηπίων επί 1.000 ζώντων γεννήσεων καταλαμβάνει την 21η θέση, υπερσκελιζόμενη μόνον από την Πορτογαλία, τις γειτονικές της βαλκανικές χώρες, την Ρουμανία και την Πολωνία. Μια δεκαετία αργότερα η Ελλάδα, παρά τη σημαντική πτώση των ποσοστών, κατέχει ακόμη την πρώτη θέση ανάμεσα στις χώρες της Κοινής Αγοράς με 14 θανάτους βρεφών προ της συμπλήρωσής του έτους επί 1.000 ζώσων γεννήσεων (Σουηδία μόλις 6,5). Η βρεφική θνησιμότητα βρίσκεται ακόμη σε απαράδεκτα υψηλά επίπεδα²⁷ και οι πραγματικές τιμές της είναι μάλλον υψηλότερες από ό,τι διαφαίνονται στις επίσημες στατιστικές, κυρίως εξαιτίας των «ατελειών» στις ληξιαρχικές καταγραφές των γεγονότων. Οι ρυθμοί πτώσης της παραμένουν ιδιαίτερα βραδείς, συγκρινόμενοι με αυτούς των κεντρικών και βόρειων ευρωπαϊκών χωρών, όπου ήδη το 1975 οι δείκτες είναι ιδιαίτερα χαμηλοί και τα περιθώρια για μείωση παραμένουν περιορισμένα: παρ' όλα αυτά, στη Σουηδία ο δείκτης της βρεφικής θνησιμότητας σημείωσε πτώση κατά 26% ανάμεσα στο 1975 και 1984 και στην Ελβετία κατά 30%, ενώ στην Ελλάδα μόνον κατά 40%.

Η σχετικά υψηλή μέση προσδοκώμενη ζωή στη χώρα μας (σε σύγκριση με αυτήν ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών) σε συνδυασμό με την αναντίστοιχα υψηλή βρεφική θνησιμότητα θα πρέπει να αποδοθεί στην ιδιαίτερα χαμηλή θνησιμότητα του ελληνικού πληθυσμού στις ηλικίες από 10 ετών και άνω και τα διαθέσιμα συγκριτικά στοιχεία επιβεβαιώνουν τη διαφορική θνησιμότητα στις ομάδες αυτές των ηλικιών: η μέση προσδοκώμενη ζωή για τους έχοντες συμπληρώσει το 10ο έτος της ζωής τους είναι η *υψηλότερη* ανάμεσα στις 20 χώρες - μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης τόσο το 1970 όσο και το 1975 για τους άνδρες (64,5 έτη) και από τις υψηλότερες επίσης στις γυναίκες (68,7 στην Ελλάδα έναντι 68,9 ετών στη Σουηδία και 69,3 στην Ελβετία) και το ίδιο ισχύει και για την e_{ss} : 23,1 έτη στην Ισλανδία και 22,6 στην Ελλάδα, μόλις 18,6 έτη στη Σουηδία για τους άνδρες το 1970· 27,6 έτη στην Ισλανδία και 25,6 στην Ελλάδα, μόλις 26,0 στη Σουηδία, Νορβηγία, Κάτω Χώρες το

27. Η βρεφική θνησιμότητα στη χώρα μας στάθηκε σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα από την απελευθέρωσή της έως και το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Κατά τις εκτιμήσεις του Β. Βαλαώρα κυμαινόταν σε 200 θανάτους βρεφών προ της συμπλήρωσής του έτους επί 1.000 ζώντων γεννήσεων στην περίοδο 1860-1875 για να μειωθεί σε 166,0 το 1905-1909, 132 το 1925-1929, 109 το 1935-1939 και 53 το 1950-51. Βλ. V. Valaoras, *A reconstruction of the demography History of Modern Greece*.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΧ

Η εξέλιξη της βρεφικής θνησιμότητας σε επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες (1950-1984)

Πηγή: Βλ. Πίνακα 9.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Βραβηγή θνησιμότητα στις Ευρωπαϊκές χώρες και την Τουρκία - % -
(1975-1984)

Χώρας	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Αυστρία	20,5	18,2	16,8	15,0	14,7	14,3	12,7	12,8	11,9	11,4
Βέλγιο	16,1	15,3	13,6	13,3	13,3	11,1*	11,0*	10,9	11,3	10,7
Γαλλία	13,6	12,5	11,4	10,6	10,1	10,1	9,6	9,4	9,0	8,2
Γερμανία (ΟΔ)	19,7	17,4	15,4	14,7	13,6	12,7	11,6	10,9	10,2	9,6
Αεντία	10,4	10,2	8,7	8,8	8,8	8,4	7,9	8,2	7,7	7,8
Ελβετία	10,7	10,7	9,8	8,6	8,5	9,1	7,6	7,7	7,6	—
ΕΜΑΑΑΑ	24,0	22,5	20,4	19,3	18,7	17,9	16,3	15,1	14,6	14,3
Ην. Βασιλείο	16,0	14,5	14,1	13,3	12,9	12,1	11,2	11,0	10,2	2,6
Ιρλανδία	17,5	15,5	15,5	14,9	12,4	11,1	10,6	10,5	9,8	10,1
Ισπανία	—	—	9,5	11,3	5,4	7,7	6,0	7,1	6,2	—
Ισραήλ	18,2	17,2	15,9	15,1	14,4	11,1*	10,3*	9,6*	—	—
Ιταλία	21,2	19,5	18,1	17,1	15,5	14,3	14,1	12,9	12,3	11,3
Κίτρο Χώρες	10,6	10,7	9,5	9,6	8,6	8,6	8,3	8,3	7,4	8,3
Λουξεμβούργο	14,9	17,8	10,7	10,6	13,0	11,5	13,8	12,1	11,2	11,7
Νορβηγία	11,1	10,5	9,2	8,6	8,8	8,1	7,5	8,1	7,9	—
Πορτογαλία	38,9	33,4	30,3	29,1	26,0	24,3	21,8	19,8	19,2	—
Σουηδία	8,6	8,3	8,0	7,8	7,5	6,9	6,9	6,8	7,0	6,4*
Φινλανδία	10,0	9,9	9,1	7,6	7,7	—	—	—	6,2	—
Γουαταδουλβία	39,8	37,1	35,2	33,8	32,2	—	—	—	30,2	—
Βουλγαρία	23,1	23,5	24,0	22,2	19,8	—	—	—	16,5	—
Γερμανία (ΑΔ)	15,9	14,0	13,1	13,1	12,9	—	—	—	10,7	—
Ουγγαρία	32,8	29,8	26,2	24,3	24,0	23,1	—	—	19,0	20,2
Πολωνία	24,9	23,8	24,5	22,5	21,1	—	—	—	19,2	—
Ρουμανία	34,7	31,4	31,2	30,3	31,6	—	—	—	23,9	—
Τσεχοσλοβακία	20,8	21,0	19,6	18,7	17,6	—	—	—	15,7	—
Τουρκία	102,0									
	83,0									

* Προσορηνά στοιχεία.

Πηγή: Conseil De l'Europe (1985), CEE, Eurostat, *Statistiques démographiques* (1985), A. Monnier, Population 1982, 4-5 και 1985, 4-5 (για τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης).

ίδιο έτος για τις γυναίκες.²⁸ Η σημαντική αυτή διαπίστωση μας επιτρέπει να ελπίζουμε βάσιμα σε μια σημαντική παράταση της μέσης ζωής μας την επόμενη δεκαετία, υπό την προϋπόθεση της συρρίκνωσης της θνησιμότητας των βρεφών σε επίπεδα αντίστοιχα με αυτά των χωρών - μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

5. Γάμοι και διαζύγια

Στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (1945-1970) περιορίζεται σημαντικά σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες το ποσοστό των άγαμων ανδρών και γυναικών, ενώ παράλληλα οι νέοι Ευρωπαίοι συνάπτουν όλο και νεότεροι τον πρώτο τους γάμο. Βρισκόμαστε αναμφισβήτητα στην πρώτη αυτή εικοσιπενταετία παρόντες σε μια ριζική αλλαγή στην αντιμετώπιση του θέματος του γάμου από τις νεότερες γενεές που έχει αποτέλεσμα την ταχύτερη πτώση της μέσης ηλικίας στην τέλεση του γάμου και την παράλληλη άνοδο και σταθεροποίηση τόσο των αδρών δεικτών γαμηλιότητας²⁹ όσο και αυτών που είναι «απαλλαγμένοι» από τις επιπτώσεις της δομής καθ' ηλικία του πληθυσμού, των στιγμαίων δεικτών γαμηλιότητας.³⁰ Ταυτόχρονα ο αριθμός των διαζυγίων παραμένει ιδιαίτερα περιορισμένος μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60, κυμαινόμενος στις περισσότερες χώρες της ηπειρού μας από 2 έως 0,4 διαζύγια επί 1.000 κατοίκων (Ουγγαρία/Ελλάδα) το 1965. Οι τάσεις αυτές αν-

28. Βλ. Conseil de l' Europe, *Nouvelles tendances de la mortalité en Europe*, Στρασβούργο 1981.

29. Γάμοι επί 1.000 κατοίκων για κάθε χρονιά.

30. Ο δείκτης αυτός δίνεται αθροίζοντας τα ποσοστά γαμηλιότητας των αγάμων κατά ομάδες ηλικιών για κάθε έτος, ποσοστά που έχουν υπολογιστεί ανάγοντας τους πρώτους γάμους για κάθε φύλο και κάθε ομάδα ηλικιών στο σύνολο των ατόμων του αντίστοιχου φύλου και ομάδας ηλικιών (μέχρι τις ομάδες 45-50 ετών) στο έτος αυτό (X1000). Αν τα ποσοστά αυτά παρατηρούνταν στη διάρκεια της πορείας μιας μόνον γενεάς, το άθροισμά τους θα έδινε και την τελική ένταση του φαινομένου αυτού (γαμηλιότητα/πρώτοι γάμοι) στη συγκεκριμένη γενεά. Όπως όμως στον υπολογισμό του δείκτη «συμμετέχουν» διάφορες ομάδες γενεών που συνάπτουν τον πρώτο τους γάμο το έτος αυτό με διαφοροποιημένες «ιστορίες» (παρελθόν) πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στην ερμηνεία των διακυμάνσεών του: αυτές μπορεί να οφείλονται τόσο στις διακυμάνσεις της «έντασης» της γαμηλιότητας/πρώτων γάμων, όσο και σ' αυτές της «ταχύτητας» με την οποία τα άτομα των αντίστοιχων γενεών συνάπτουν τους γάμους τους. Είναι προφανές ότι λόγω του τρόπου υπολογισμού του ο δείκτης μπορεί να υπερβεί τη μονάδα (1000/1000), γεγονός που θα ήταν «παραλογισμός» αν επρόκειτο για τη μέτρηση της έντασης των πρώτων γάμων σε μια γενεά 1.000 ατόμων, στο βαθμό που είναι αδύνατον 1.000 άτομα να συνάψουν περισσότερους από 1000 πρώτους γάμους. Στην περίπτωση αυτή (δείκτης άνω του 1000) και για τα έτη που αυτό είναι γεγονός, αναμφισβήτητα υπάρχει συνεχής ταχεία πτώση της μέσης ηλικίας στον πρώτο γάμο (χαρακτηριστικό παράδειγμα η χώρα μας όπου ο δείκτης κυμαίνεται —με σπάνιες εξαιρέσεις— για μια εικοσαετία περίπου γύρω από το 1000).

τιστρέφονται από τα τέλη της δεκαετίας του '60 στις βορειοευρωπαϊκές χώρες, στις αρχές της επόμενης δεκαετίας στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές και στις αρχές της δεκαετίας του '80 στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου. Την πρώτη μεταπολεμική περίοδο έντονης και πρόωμης γαμηλιότητας —και παράλληλα σχετικής σταθερότητας της έγγαμης συμβίωσης— διαδέχεται μια νέα περίοδος αμφισβήτησης του θεσμού: οι γάμοι συνάπτονται —αν τελεστούν— όλο και αργότερα από τις νεότερες γενεές, τα ποσοστά των αγάμων στις διαδοχικές ηλικίες αυξάνονται σημαντικά σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και οι τελεσθέντες γάμοι χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη αστάθεια, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται ταχύτατα η συμβίωση εκτός γάμου.

Αναλυτικότερα, αν και τα αδρά ποσοστά γαμηλιότητας καθιστούν δυσχερή τη σύγκριση ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες εξαιτίας της διαφοροποιημένης καθ' ηλικία δομής της πληθυσμιακής πυραμίδας τους (και ενδεχομένως και της σύνθεσης κατά φύλο του παρόντος πληθυσμού), εντούτοις επιτρέπουν μια πρώτη προσέγγιση του φαινομένου: οι αδροί αυτοί δείκτες κυμαίνονται σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα ακόμη στις αρχές της δεκαετίας του '70.³¹ Κάθε χρόνο συνάπτονται 6 έως 10 περίπου γάμοι επί 1.000 κατοίκων στην Ευρώπη,³² οι χώρες του ανατολικού και νότιου τμήματος της διακρινόμενες από ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα (1984) ανάμεσα στις χώρες - μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις οποίες και διαθέτουμε πλήρη στοιχεία για τους συναφθέντες γάμους —βλ. Πίνακα 10— τα αδρά ποσοστά γαμηλιότητας κυμαίνονται σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (από 7,0 έως 5,1% — Ην. Βασίλειο/Λουξεμβούργο) που είναι αδύνατο να εξηγηθούν από την επερχόμενη «γήρανση» του πληθυσμού τους: αναμφισβήτητα η πτωτική εξέλιξη των δεικτών αυτών αντανακλά έως ένα βαθμό τις σημαντικές αλλαγές στην ένταση και το «ημερολόγιο» της γαμηλιότητας, αλλαγές ιδιαίτερα «πρώιμες» σε ορισμένες χώρες, όπως το Λουξεμβούργο και η Σουηδία.

Παράλληλα, η συρρίκνωση των αδρών ποσοστών σε μικρό χρονικό διάστημα και για την ίδια χώρα —όπως αποκλείονται σημαντικές ανακατανομές του υπάρχοντος πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία— είναι ενδεικτική των αλλαγών στην αντιμετώπιση του θεσμού από τις νεότερες γενεές: ο αδρός δείκτης κατέρχεται από 7,8% σε 5,4% στη Σουηδία ανάμεσα στο 1965 και 1970 από 7,5% σε 5,5% στην Ελβετία ανάμεσα στο 1970, και το 1975, από 7,7% σε 5,7% στην Ισλανδία ανάμεσα στο 1975 και 1980. Η πτωτική εξέλι-

31. Με μόνη εξαίρεση τη Σουηδία: 5,38 γάμοι μόνον επί 1.000 κατοίκων το 1970.

32. 6,4 γάμοι επί 100 κατοίκων στο Λουξεμβούργο (μίνιμουμ), 9,5 στις Κάτω Χώρες (μάξιμουμ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Αδρά ποσοστά γαμηλιότητας (γάμοι επί 1000 κατοίκου) στις ευρωπαϊκές χώρες μετά το 1960

Χώρας	1960	1965	1970	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Αυστρία	8,3	7,8	7,1	6,2	6,1	6,0	5,9	6,1	6,2	6,3	6,3	7,4	6,1
Βέλγιο	7,2	7,0	7,6	7,3	7,2	7,0	6,8	6,7	6,7	6,5	6,3	6,0	6,0
Γαλλία	7,0	7,1	7,8	7,3	7,1	6,9	6,7	6,4	6,2	5,8	5,8	5,5	5,1
Γερμανία (ΟΔ)	9,4	8,3	7,3	6,3	5,9	5,8	5,4	5,6	5,9*	—	5,9	6,0	5,9
Δανία	7,8	8,8	7,4	6,3	6,1	6,3	5,6	5,4	5,2	5,0	4,8	5,3	5,6
Ελβετία	7,8	7,6	7,5	5,5	5,1	5,2	5,1	5,3	5,7	5,6	5,7	5,9	6,0
ΕΛΛΑΔΑ	7,0	9,4	7,7	8,4	6,9	8,2	7,7	8,4	6,5	7,3	6,9	7,2	5,3
Ην. Βασίλειο	7,5	7,8	8,5	7,7	7,3	7,2	7,5	7,5	7,4	7,1	6,9	6,9	7,0
Ιρλανδία	5,5	5,9	7,1	6,7	6,4	6,1	6,3	6,2	6,4	6,0	5,9	5,5	5,2
Ισπανία	7,5	8,1	7,8	7,7	7,5	7,1	7,1	6,4	5,7	5,9	5,6	5,9	5,8
Ιστανία	7,79	7,12	7,33	7,64	7,26	7,21	7,00	6,63	5,7*	5,3*	4,4	4,8	—
Ιταλία	7,6	7,6	7,3	6,7	6,3	6,2	5,8	5,7	5,7	5,5	5,3	5,3	5,2
Κάτο Χώρες	7,8	8,8	9,5	7,3	7,0	6,7	6,4	6,1	6,4	6,0	5,8	5,5	5,7
Λουξεμβούργο	7,1	6,6	6,4	6,8	6,2	6,2	5,9	5,7	5,9	5,5	5,7	5,4	5,4
Νορβηγία	6,6	6,5	7,6	6,5	6,3	5,9	5,8	5,7	5,4	5,4	5,3	5,0	5,1
Πορτογαλία	7,7	8,3	9,0	10,9	10,5	9,4	8,3	7,4	7,7	7,4	7,4	7,5	—
Σουηδία	6,70	7,75	5,38	5,38	5,45	4,89	4,57	4,50	4,48	4,5	4,4	4,3	4,5
Φινλανδία	7,4	7,9	8,8	6,7	6,8	6,5	6,3	6,1	—	—	—	—	—
Γιουγκοσλαβία	9,1	8,9	9,0	8,4	8,2*	8,3*	8,1*	8,0	7,7	7,7	—	—	—
Βουλγαρία	8,8	8,0	8,6	8,6	8,4	8,5	8,1	7,9	7,9	—	—	—	—
Γερμανία (ΛΔ)	9,7	7,6	7,7	8,4	8,6	8,8	8,4	8,2	8,0	7,7	—	—	—
Ουγγαρία	8,9	8,8	9,3	9,9	9,5	9,1	8,7	8,1	7,5	7,2	7,1	—	—
Πολωνία	8,2	6,3	8,5	9,7	9,5	9,4	9,3	9,1	8,6	9,0	8,7	—	—
Ρουμανία	10,7	8,6	7,2	8,9	9,1	9,2	9,2	9,0	8,2	8,2	—	—	—
Τσεχοσλοβακία	7,8	8,0	8,8	9,6	9,4	9,2	8,9	8,4	7,7	7,6	7,6	—	—
Τουρκία	—	—	—	—	—	—	—	—	8,2	8,5	6,9	6,4	—

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Ο.ά. πν. 9

ξη της γαμηλιότητας —με επιβραδυνόμενους ρυθμούς— συναντάται και στις περισσότερες χώρες του ευρωπαϊκού νότου — βλ. Πίνακα 10: Το 1977-1978 καταγράφουμε ακόμη 8,2-7,7 γάμους επί 1.000 κατοίκων στη χώρα μας, 7,2-7,0 στην Ισπανία, 6,2-5,8 στην Ιταλία και 8,4-8,3 στην Πορτογαλία. Μια εξαετία αργότερα, το 1983-84, θα καταγραφούν μόνον 7,5-5,4 γάμοι επί 1.000 κατοίκων στην Ελλάδα, 4,8 στην Ισπανία, 5,3 στην Ιταλία και 8,4-7,9 στην Πορτογαλία.

Η αντιστροφή των τάσεων, άμεσο αποτέλεσμα της διαφοροποιημένης αντιμετώπισης του θεσμού του γάμου στο τέλος της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (δεκαετία 1970-1980), αντανakλάται και επιβεβαιώνεται και από τη διαχρονική εξέλιξη τόσο της μέσης ηλικίας στην τέλεση του πρώτου γάμου όσο και του συνθετικού δείκτη γαμηλιότητας.

Έτσι, η μέση ηλικία μειώνεται τόσο για το ανδρικό φύλο, όσο και για τον θήλυ πληθυσμό ταχύτατα μέχρι το 1970 περίπου σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες — μέχρι το 1980 σχεδόν στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου.³³ Στο βορειοδυτικό τμήμα της Ευρώπης το 1970 οι γυναίκες παντρεύονται 2-4 έτη νωρίτερα από ό,τι στα τέλη της δεκαετίας του '40 και οι αντίστοιχες στον ευρωπαϊκό νότο συνεχίζουν κάθε χρόνο να συνάπτουν τους γάμους τους όλο και σε μικρότερη ηλικία μέχρι το 1980: στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας η μέση ηλικία στην τέλεση του πρώτου γάμου μειώνεται ακόμη κατά 0,6 έτη στην Ελλάδα, 0,3 έτη στην Ιταλία, 0,7 στην Πορτογαλία και 0,4 στην Ισπανία. Αντίθετα, στις αρχές του '80 οι τάσεις έχουν αντιστραφεί στη βόρεια και δυτική Ευρώπη, όπου η μέση ηλικία ανέρχεται ταχύτατα: +1,1 έτος στην Αυστρία, +0,7 στο Βέλγιο, +1,2 στη Νορβηγία, αλλά +1,8 έτη στη Δανία και +1,6 στη Σουηδία στη διάρκεια της τελευταίας επταετίας (1977-1983).

Ταυτόχρονα, οι εξελίξεις του εγκάρσιου δείκτη γαμηλιότητας³⁴ —που εκφράζει την αναλογία των πρώτων γάμων κατ' έτος επί 1.000 ατόμων κάθε φύλου και παραμένει ανεπηρέαστος από τη δομή του πληθυσμού— είναι ταχύτατες: ο δείκτης παρουσιάζει μικρή πτώση μεν στην πενταετία 1965-1970, στις περισσότερες από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες που αναφέρονται στον Πίνακα 11, σημαντική καθίζηση όμως στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας.³⁵ Αν υποθέσουμε ότι οι δείκτες αυτοί εκφράζουν την τελική γαμηλιότητα μιας γενεάς —με τις επικρατούσες συνθήκες το 1981—, η γενεά αυτή των 1.000 γυναικών θα αποτελούνταν στα 50 χρόνια της από 254 άγαμες στο

33. Βλ. Conseil de l' Europe, *ό.π.* (1985).

34. Για τη σημασία του δείκτη αυτού και την ερμηνεία του βλ. *εδώ* σελ. 112.

35. Με μόνη εξαίρεση τη Σουηδία όπου η γαμηλιότητα έχει ήδη περιοριστεί κατά 35% ανάμεσα στο 1965-1970.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

«Στιγμιαίος» δείκτης γαμλιότητας σε επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες: 1965, '70, '79

Χώρες	Άρρενες			Θήλειες		
	1965	1970	1981	1965	1970	1981
Αγγλία-Ουαλία	1020	1007	716	1006	1047	707
Βέλγιο	992	966	718	1002	981	746
Γαλλία	1013	915	643	993	919	658
Γερμανία (ΟΔ)	930	896	620	1110	974	632
Δανία	1024	758	469	1015	811	501
Ελβετία	892	868	636	897	829	651
ΕΛΛΑΔΑ	1218	1080	942	1185	1056	986
Ισπανία	1008	1030	684	982	1003	675
Ιταλία	998	1017	731	1024	1007	733
Νορβηγία	917	938	611	890	956	651
Ολλανδία	1124	1013	627	1130	1062	647
Πορτογαλία	1105	1187	962	1012	1090	867 ²
Σουηδία	987	585	493	959	624	526
Φινλανδία	950	910	625	930	944	682
Βουλγαρία	951	963	889	893	976	952
Γερμανία (ΛΔ)	858	989	736	991	1025	752
Γιουγκοσλαβία	991	991	865 ¹	1027	970	892 ¹
Ουγγαρία	986	990	756	978	968	880
Πολωνία	—	995	892	—	926	970
Ρουμανία	909	891	955 ²	942	840	1072 ²
Τσεχοσλοβακία	965	918	812	901	906	897

* Προσωρινά στοιχεία
1. 1975
2. 1979

Πηγή: A. MONNIER: La conjuncture démographique: L' Europe et les pays développés d' outremer, *Population*, 1985, ό.α.

Βέλγιο, 293 στην Αγγλία-Ουαλία, 267 στην Ιταλία, 342 στη Γαλλία, 368 όμως άγαμες γυναίκες στην ΟΔΓ, 349 στη Νορβηγία, 353 στην Ολλανδία, 349 στην Ελβετία, 499 στη Δανία και 474 στη Σουηδία. Αντιθέτως, στη νότια και ανατολική Ευρώπη η ταχεία πτώση της μέσης ηλικίας στο γάμο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 αντανακλάται στις ιδιαίτερα υψηλές τιμές του δείκτη και κυμένεται ακόμη ανάμεσα στους 880 και 1.000 πρώτους γάμους ανά 1.000 άτομα (τιμές «ανεξήγητες» εάν δεν ληφθεί υπόψη ο προηγούμενος παράγοντας, στο βαθμό που η τελική «ένταση» του φαινομένου, τα % των έγγαμων σε οποιαδήποτε γενεά, σπάνια υπερβαίνουν το 90% επί του συνόλου των μελών της).

Η κρίση του θεσμού του γάμου που οδηγεί τις νεότερες γενεές στις χώρες της βόρειας, δυτικής και κεντρικής Ευρώπης να αναβάλουν την τελική απόφαση προτιμώντας συχνά την έγγαμη συμβίωση³⁶ από τα συζυγικά «δεσμά», στο βαθμό που παγιώνεται και υιοθετείται και από τις νεοεισερχόμενες γενεές στη δεκαετία του '80, είναι αδύνατον να μην επηρεάσει την τελική ένταση του φαινομένου στις γενεές του «babyboom». Αναμφίβολα οι γενεές αυτές θα αποτελούνται από σημαντικό ποσοστό άγαμων (25-35%) ατόμων· σε μονομελή - διμελή νοικοκυριά, με σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή των χωρών αυτών. Η Ελλάδα έχει ελάχιστα «θιγεί» από τη γενικευμένη αυτή κρίση: ο εγκάρσιος δείκτης γαμηλιότητας κυμαίνεται ακόμη (1980-1981) στους 1.000-1.100 γάμους ανά 1.000 άτομα. Εντούτοις τα πρώτα προαναγγέλλοντα σημεία έχουν ήδη εμφανιστεί: για πρώτη φορά στην τριακονταετή περίοδο, για την οποία και διαθέτουμε έγκυρα στατιστικά στοιχεία (1956-1985), η πτώση της μέσης ηλικίας στον πρώτο γάμο, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες έχει ανακοπεί και από το 1983 η τάση έχει αντιστραφεί: οι προσερχόμενοι για την τέλεση ενός πρώτου γάμου είναι κατά 1-2 μήνες κάθε έτος «γηραιότεροι» αυτών της προηγούμενης χρονιάς, ο δε συνολικός αριθμός των γάμων παρουσιάζει μικρή μεν, αλλά σταθερή μείωση την τελευταία τετραετία (1981-1985), ενώ παράλληλα ο αριθμός των διαζυγίων έχει σχεδόν διπλασιαστεί σε σύγκριση με αυτόν της περιόδου 1971-1974.

Και στο θέμα αυτό όμως η χώρα μας δέχεται τους απόηχους της γενικευμένης «κρίσης» στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπου οι έγγαμες συμβιώσεις, όλο και λιγότερες και ολοένα τελούμενες από «ηλικιωμένα» άτομα, αποδεικνύονται όλο και πιο εύθραυστες, όπως διαφαίνεται από την ανοδική πορεία τόσο των απόλυτων μεγεθών όσο και των αδρών ποσοστών διαζυγίων που συχνά διπλασιάζονται στο διάστημα μιας πενταετίας (Βέλγιο, Δανία, Αγγλία, Ολλανδία, Σουηδία στην περίοδο 1970-1975, Λουξεμβούργο, Πορτογαλία, Ελλάδα στην περίοδο 1975-1980), (βλ. Πίνακες 12 και 13). Η τάση αυτή, μολοντί άμεσα εξαρτημένη και επηρεαζόμενη από τις μεταβολές (τροποποιήσεις της ισχύουσας νομοθεσίας)³⁷ είναι ενδεικτική των γενικότερων εξελίξεων στην αντιμετώπιση των υπάρχόντων θεσμών. Έτσι, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί αφ' ενός το ιδιαίτερα σημαντικό ποσοστό διαζυγίων ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '50 στις ανατολικές χώρες της Ευρώπης -και

36. Βλ. αναλυτικότερα για τις αλλαγές στα ήθη και στην αντιμετώπιση των θεσμών του γάμου - οικογένειας τη μελέτη των L. Roussel και P. Festy, *L' évolution récente des attitudes et des comportements à l' égard de la famille dans les Etats membres du Conseil de l' Europe*, 1979.

37. Βλ. για την προ του 1970 περίοδο το άρθρο των P. Festy και F. Prioux, *Le divorce en Europe depuis 1950* και για την τελευταία δεκαετία το συλλογικό έργο της ομάδας INED-CETEL-GIRD, *Le divorce en Europe occidentale: la loi et le Nombre*, 1983.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Αιταζύγια (000) στις Ευρωπαϊκές Χώρες μετά το 1960

Χώρες	1960	1965	1970	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Αυστρία	8,0	8,4	10,4	10,8	11,2	11,7	12,4	13,4	14,3	13,4	14,3	14,7	14,9
Βέλγιο	4,6	5,5	6,4	11,0	12,7	12,9	13,5	13,4	14,5	15,3	16,0	17,1*	18,6
Γαλλία	30,2	34,9	40,0	61,3	62,8	73,7	81,4	78,7	81,1	87,6	93,9	98,7	102,0
Γερμανία (ΟΔ)	48,9	58,7	76,5	106,8	108,3	74,7	32,5**	79,5	96,2	109,5	118,5	121,3	—
Δανία	6,7	6,5	9,5	13,3	13,1	13,4	13,1	13,0	13,6	14,4	14,6	14,8	14,5
Ελβετία	4,7	5,0	6,4	8,9	9,6	10,5	10,5	10,4	10,9	11,1	11,6	11,7*	—
Ελλάδα	2,5	3,5	3,5	3,7	3,8	4,5	4,3	4,7	6,7	6,4	5,6	5,9	—
Ην. Βασίλειο	25,8	40,6	63,2	129,2	136,0	138,4	152,7	148,3	159,7	156,8	159,4	162,2	158,9*
Ιταλία	—	—	—	10,6	12,1	10,6	12,0	12,0	11,8	12,6	13,7	13,0	14,6
Ισπανία	—	—	0,2	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5
Λουξεμβούργο	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6
Νορβηγία	2,4	2,6	3,4	5,6	5,8	6,1	6,2	6,6	6,6	7,1	7,2	7,7	—
Ολλανδία	5,7	6,2	10,3	20,1	20,9	21,5	22,3	23,7	25,7	28,5	30,9	32,6	34,0
Πορτογαλία	0,7	0,7	0,5	1,5	4,9	7,8	7,0	5,9	5,8	6,8	6,8	8,0	—
Σουηδία	9,0	10,0	13,0	25,4	21,7	20,4	20,3	20,3	20,0	20,0	21,0	21,0	21,0
Φινλανδία	—	4,6	6,0	9,4	10,1	10,1	10,4	10,2	9,5	9,5	—	—	—
Γιουγκοσλαβία	22,1	21,6	20,5	25,1	24,4	23,0	24,2	22,0	22,3	20,7	—	—	—
Αλβανία	—	1,0	1,6	4,7	3,7	4,4	4,6	5,0	4,9	5,6	—	—	—
Βουλγαρία	7,1	8,7	9,9	11,0	11,3	13,1	12,8	12,0	13,1	—	—	—	—
Γερμανία (ΛΔ)	24,5	26,6	27,4	41,6	44,8	43,1	43,3	44,7	44,8	48,6	—	—	—
Ουγγαρία	16,6	20,4	22,8	26,0	27,1	27,2	28,4	27,6	27,8	27,4	—	—	—
Πολωνία	14,8	23,6	34,6	41,3	38,0	43,2	35,8	40,3	39,8	40,2	47,5	—	—
Ρουμανία	36,9	36,9	7,9	34,5	35,9	25,7	33,2	35,9	34,1	33,6	—	—	—
Τσεχοσλοβακία	15,2	18,7	24,9	32,3	31,6	31,2	33,2	32,2	33,9	34,6	34,4	—	—
Τουρκία	—	12,2	9,6	12,9	14,7	13,4	14,7	14,5	15,9	17,0	17,0	17,0	—

* Προσωρινά στοιχεία

** Η πτώση του 1978 είναι αποτέλεσμα της επιμήκυνσης του χρόνου έκδοσης των διαζυγίων.

Πηγή: ο.ά. πίν. 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Αόδα ποσοστά διαλύτων (διαλύματα επί 1000 κατοίκων) στις Ευρωπαϊκές χώρες-κράτη μετά το 1960

Χώρας	1960	1965	1970	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Αυστρία	1,1	1,2	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,7	1,8	1,8	1,9	1,9	2,0
Βέλγιο	0,50	0,58	0,66	1,1	1,3	1,3	1,4	1,4	1,5	1,6	1,6	1,7*	—
Γαλλία	0,66	0,72	0,79	1,1	1,1	1,3	1,4	1,5	1,5	1,6	1,7	1,8	1,9*
Γερμανία (ΟΔ)	0,9	1,0	1,3	1,7	1,8	1,2**	0,5	1,3	1,6	1,8	1,9	2,0	2,1
Αερτία	1,5	1,4	1,9	2,6	2,6	2,6	2,6	2,7	2,8	2,9	2,9	2,9	2,8
ΕΒΑβία	0,87	0,84	1,0	1,4	1,5	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8*	—
ΕΛΛΑΔΑ	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,7	0,7	0,6	0,6	0,8*
Ην. Βασίλειο	0,5	0,7	1,1	2,3	2,4	2,5	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,9	—
Ιρλανδία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ιταλία	—	—	—	0,19	0,22	0,21	0,21	0,21	0,21	0,22	0,23	0,25	0,26*
Γολανδία	0,7	0,9	1,2	1,8	1,7	1,8	1,8	1,7	1,9	2,0	1,8	2,1	1,9*
Ισπανία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λουξεμβούργο	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,3	0,6*	0,5*	1,7
Νορβηγία	0,5	0,4	0,6	0,6	1,0	1,1	1,5	1,2	1,6	1,4	1,7	1,6	1,7
Ολλανδία	0,7	0,9	0,9	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	1,7	1,7	1,9	—
Ολλανδία	0,5	0,5	0,8	1,5	1,5	1,6	1,6	1,7	1,8	2,0	2,2	2,3	2,4*
Πορτογαλία	0,08	0,08	0,06	0,26	0,50	0,80	0,72	0,60	0,60	0,69	0,69	0,78	—
Σουηδία	1,2	1,2	1,6	3,1	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,5	2,5	2,4
Φινλανδία	0,9	1,0	1,3	2,0	2,1	2,1	2,2	2,1	2,0	2,0	2,0	2,1*	—
Γουινεοβιά	1,2	1,1	1,0	1,2	—	—	1,1	1,0	1,0	0,9	—	—	—
Αλβανία	—	0,5	0,7	1,9	—	—	1,7	1,9	1,8	2,0	—	—	—
Βουλγαρία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Γερμανία (ΑΔ)	1,4	1,6	1,6	1,2	1,3	1,3	1,5	1,4	1,5	1,4	—	—	—
Ουγγαρία	1,7	2,0	2,2	2,5	2,6	2,6	2,6	2,7	2,6	2,6	—	—	—
Πολωνία	0,50	0,75	1,1	1,2	—	—	1,0	1,1	1,1	1,1	1,3	—	—
Ρουμανία	2,0	1,9	0,38	1,6	1,7	1,2	1,5	1,6	1,5	1,5	—	—	—
Τσεχοσλοβακία	1,1	1,3	1,7	2,2	—	—	2,1	2,1	2,2	2,3	—	—	—
Τουρκία	0,40	0,38	0,28	0,32	0,36	0,31	0,35	0,34	0,36	0,33	0,36	0,36	—

* Προσποιητό στοιχείο.

** Η απόσπλιση «επίσφι» στην ΟΔΓ το 1977 και 1978 του ύδατος ποσοστού διαλύτων οφείλεται στην αλλαγή της νομοθεσίας που επιμηκύνει τον χρόνο έκδοσης της απόφασης της άσκησης της ενγύλιου συλλογής.

Πηγή: ό.α. πίνακας 9.

η αργή αλλά σταθερή αύξησή τους στη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας—, αφ' ετέρου η ένταση και έκταση του φαινομένου στη δυτική και βόρεια Ευρώπη (Πίνακας 13), όπου η μέση διάρκεια ζωής των διαλυμένων γάμων κατέρχεται ταχύτατα, παράλληλα με την πτώση της μέσης ηλικίας των διαζευγμένων.³⁸ Ο συνθετικός δείκτης διαζυγίων, απαλλαγμένος, όπως και ο ομολόγός του για τη γαμηλιότητα, από τις επιδράσεις της δομής της πληθυσμιακής πυραμίδας, έχει σταθεροποιηθεί ήδη στα τέλη της δεκαετίας του '70 σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα (βλ. Πίνακα 14). Ενδεικτικά, εάν υποθέσουμε ότι η συχνότητα αυτή θα συνεχιστεί, 37 έγγαμες συμβιώσεις επί 100 τελεσθεισών θα πρέπει να διαλυθούν στην Δανία, 28-31 στη Φιλανδία, στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας και την Ουγγαρία, 17-20 στη Βουλγαρία, Ρουμανία, Δυτική Γερμανία, Βέλγιο, Γαλλία και 44 στις 100 στη Σουηδία, μόλις 3 όμως στην Ιταλία και 7 στην Ελλάδα.

Θα μπορούσαμε ασφαλώς να υποθέσουμε πως η κάθετη πτώση της μέσης διάρκειας του γάμου στην έκδοση του διαζυγίου είναι ο κύριος παράγοντας που επηρεάζει την πορεία του εγκάρσιου δείκτη³⁹ και η αύξηση αυτής της «στιγμιαίας» συχνότητας των διαζυγίων πιθανόν να μην αντικατοπτρίζεται στο σύνολό της στις διαδοχικές κοορτές των γάμων. Οι τελευταίες όμως εξελίξεις στην πορεία των διαζυγίων δεν επιτρέπουν τη διατήρηση βάσιμων αμφιβολιών: αναμφισβήτητα η σημαντική άνοδος της τελικής συχνότητας θα οδηγήσει ανάλογα με τη χώρα αναφοράς, στη διάλυση 15-25 συμβιώσεων επί 100 γάμων στις κοορτές της δεκαετίας του '70.

6. Γεννητικότητα — γονιμότητα

Οι διακυμάνσεις και διαφοροποιήσεις του αδρού δείκτη γεννητικότητας⁴⁰ στις ευρωπαϊκές χώρες παρουσιάζονται πολύ πιο έντονες από αυτές του αντίστοιχου δείκτη θνησιμότητας: ενώ ο δεύτερος κυμαίνεται τα τελευταία έτη

38. Βλ. L. Roussel, P. Festy, *ό.π.*, και P. Festy, *Divorce, judicial separation and remarriage, recent trends in the member states of the Council of Europe 1985*.

39. Ο δείκτης αυτός δίνεται ως άθροισμα των ποσοστών διαζυγίων κατά τη διάρκεια του γάμου (ποσοστά που υπολογίζονται ανάγοντας τα διαζύγια κάθε έτους κατά τη διάρκεια του γάμου στο σύνολο των γάμων — «κοορτές» — από τους οποίους και «προέρχονται»). Αν τα ποσοστά αυτά παρατηρούνται στη διάρκεια της πορείας μιας «κοορτής» γάμων (π.χ. των συναφθέντων το έτος 1975) το άθροισμά τους θα έδινε και την ένταση του φαινομένου αυτού (διάλυση της έγγαμης συμβίωσης) στην κοορτή γάμων του 1975. Όπως όμως υπολογίζεται στη διάρκεια ενός έτους — ή ακόμη μιας πενταετίας — είναι προφανές ότι ισχύουν και εδώ οι αντίστοιχες επιφυλάξεις στην ερμηνεία του με αυτές που έχουν ήδη επισημάνει στον εγκάρσιο δείκτη γαμηλιότητας — βλ. παραπάνω, σ. 112.

40. Αναλογία γεννήσεων επί 1.000 κατοίκων κατ' έτος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Στιγμιαίος Δείκτης διαζυγίων (%)
στις Ευρωπαϊκές χώρες
στα τέλη της δεκαετίας του 1970

Χώρες	Περίοδος	Δείκτης
Αυστρία	1975-1978	21,5
Βέλγιο	1975-1978	18,1
Γαλλία	1975-1979	20,4
Γερμανία (ΟΔ)	1975-1979	18,1
Δανία	1975-1979	37,2
Ελβετία	1975-1979	23,9
ΕΛΛΑΔΑ	1976-1980	7,0-8,0
Αγγλία-Ουαλία	1975-1978	34,4
Σκωτία	1975-1978	19,6
Ιταλία	1975-1979	3,0
Κάτω χώρες	1975-1978	21,0
Νορβηγία	1975-1978	22,1
Σουηδία	1975-1979	43,7
Φινλανδία	1975-1979	28,1
Γιουγκοσλαβία	1974-1978	13,6
Βουλγαρία	1978-1979	17,3
Γερμανία (ΛΔ)	1978-1979	31,1
Ουγγαρία	1978-1979	29,3
Πολωνία	1979	13,8
Ρουμανία	1975-1979	19,4
Τσεχοσλοβακία	1978-1979	25,8
Πηγή: INED, (1982) ό.ά. και δικοί μας υπολογισμοί για την Ελλάδα βάσει των στοιχείων του Υπουργείου Δικαιοσύνης (Στατιστική της Δικαιοσύνης, 1976-1980).		

από 8 έως 12%, ο αδρός δείκτης γεννητικότητας κυμαίνεται από 9 έως 18 γεννήσεις στους 1.000 κατοίκους. Αναμφισβήτητα ο δείκτης αυτός, επηρεαζόμενος σημαντικά και από τη δομή της πληθυσμιακής πυραμίδας⁴¹ δεν είναι ο καταλληλότερος για τη συγκριτική παρουσίαση της κατάστασης που επικρατεί στον ευρωπαϊκό χώρο. Θα περιοριστούμε επομένως, για την παρου-

41. Δομή κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών και κατανομή του πληθυσμού αναλόγως του φύλου. Για τις επιπτώσεις - επιδράσεις των δύο αυτών παραγόντων, καθώς και της γονιμότητας στην εξέλιξη της πορείας του δείκτη αυτού στη δεκαετία του '70, βλ. αναλυτικότερα Conseil de l' Europe, *L' évolution de la procreation au cours de la dernière decennie dans les états-membres du Conseil de l' Europe*, 1984.

σίαση αυτή, στη χρησιμοποίηση του «στιγμαίου» δείκτη γονιμότητας,⁴² —μέσος αριθμός ζώσων γεννήσεων ανά γυναίκα—, δείκτη που δεν επηρεάζεται από τη δομή της δημογραφικής πυραμίδας (βλ. Πίνακα 15).

Η χώρα μας με μέσο αριθμό παιδιών ανά γυναίκα 2,32 το 1965, 2,43 το 1970 και 1,94 το 1983, τελευταίο έτος για το οποίο διαθέτουμε τα αναγκαία στοιχεία για τον υπολογισμό του δείκτη στο σύνολο σχεδόν των ευρωπαϊκών χωρών, καταλαμβάνει αντίστοιχα την 21η θέση ανάμεσα στις 25 ευρωπαϊκές χώρες του Πίνακα το 1965, τη 10η το 1970 και την 5η το 1983, όταν ελάχιστες ευρωπαϊκές χώρες είναι σε θέση πλέον να αντικαταστήσουν τις γενεές τους (χρειάζονται περίπου 2,1 γεννήσεις ζώντων τέκνων ανά μητέρα). Οι μετατάξεις της Ελλάδας στην κλίμακα της ευρωπαϊκής γονιμότητας, όπως αυτή εκφράζεται με τον «εγκάρσιο» δείκτη, οφείλονται κυρίως στην ταχύτατη μετά το 1965 πτώση της στις περισσότερες χώρες της ηπείρου μας, σε αντίθεση με τις μικρές διακυμάνσεις της γονιμότητας στην πρώτη μεταπολεμική τριακονταετία (1950-1980) στη χώρα μας (βλ. Διαγράμματα X-XIII).

Η σταθερότητα αυτή του επιπέδου του στιγμαίου δείκτη γονιμότητας (ή συντελεστή ολικής γονιμότητας), μιας ακόμη «διομορφίας» της χώρας μας που έχει εντοπιστεί στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο,⁴³ δεν χαρακτηρίζει και τη δεκαετία του '80: ο συντελεστής ολικής γονιμότητας από 2,23 γεννήσεις ανά γυναίκα το 1980 κατέρχεται σε 1,94 γεννήσεις το 1983 και πιθανότατα θα σταθεροποιηθεί σε επίπεδο που δεν θα επιτρέπει την αντικατάσταση των γενεών στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών του αιώνα μας. Η ανάλυση της ολικής γονιμότητας στους επιμέρους παράγοντες (γαμηλιότητα, έγγαμη γονιμότητα και εξώγαμη γονιμότητα) μας αποκαλύπτει τις διαδικασίες υπό τις οποίες ο στιγμαίος δείκτης διατηρήθηκε σχετικά σταθερά στη χώρα μας: η συνεχής αύξηση της αναλογίας των εγγάμων συνοδευόμενη από μια μείωση της έγγαμης γονιμότητας και παράλληλα ασημαντη επίδραση της εξώγαμης γονιμότητας, είχαν ως σύνθετο αποτέλεσμα τις μικρές διακυμάν-

42. Ο στιγμαίος δείκτης γονιμότητας, άθροισμα των ειδικών συντελεστών κατά ηλικία κάθε έτος, είναι ο αριθμός παιδιών που αναμένεται να φέρει στον κόσμο μια υποθετική γενεά 1.000 γυναικών αν ακολουθήσει το «πρότυπο» αναπαραγωγικότητας ενός έτους ή ενός μέσου όρου ετών, υποθέτοντας πως δεν υφίσταται την επίδραση της θνησιμότητας. Ο δείκτης αυτός, σύνθεση της γονιμότητας 35 περίπου γενεών αναπαραγωγικών ηλικιών που διατρέχουν το κάθε έτος, επηρεάζεται τόσο από την ένταση του φαινομένου όσο και από την ταχύτητα σχηματισμού της οικογένειας (απόκτησης του τελικού αριθμού παιδιών). Ισχύουν για των ερμηνεία του όλες οι επιφυλάξεις που αναφέραμε παραπάνω για τους «στιγμαίους» δείκτες γαμηλιότητας και διαζυγίων.

43. Βλ. αναλυτικότερα Conseil de L' Europe, *Les perspectives démographiques des pays de l' Europe Meridionale et de l' Irlande*, 1983.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Στηλιασός δείκτης γονιμότητας στις Ευρωπαϊκές Χώρες (1965, 1970, 1975-1983)

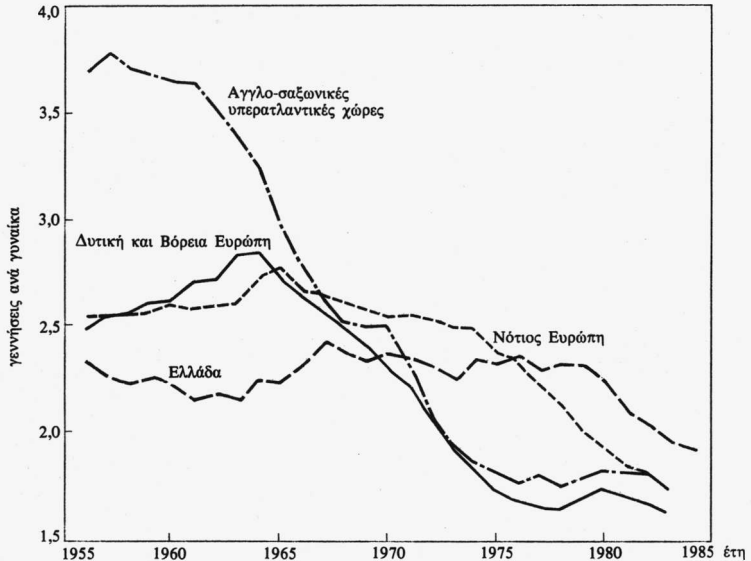
Χώρας	1965	1970	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Αυστρία	2,68	2,01	1,45	1,46	1,40	1,38	1,38	1,46	1,42*	1,66	1,56
Βέλγιο	2,61	2,24	1,73	1,72	1,71	1,69	1,69	1,67	1,60*	1,60*	1,60
Γαλλία	2,84	2,47	1,93	1,83	1,87	1,82	1,86	1,95	1,95	1,91	1,79*
Γερμανία (ΟΔ)	2,50	2,01	1,45	1,46	1,40	1,38	1,38	1,45	1,43	1,41	1,33
Αρβία	2,61	1,95	1,92	1,54	1,66	1,67	1,60	1,55	1,44	1,46	1,38
Ελβετία	2,61	2,09	1,60	1,54	1,52	1,49	1,50	1,53	1,55	1,54	1,52
Ελλάδα	2,32	2,44	2,28	2,35	2,27	2,28	2,26	2,23	2,09	2,02	1,94
Εν. Βορράιο	2,83	2,44	1,81	1,74	1,69	1,75	1,86	1,89	1,81	1,78	1,77
Ιρλανδία	4,08	3,88	3,44	3,32	3,20	3,19	3,23	3,23	3,07	2,96	2,74
Ιταλία	2,55	2,37	2,19	2,08	1,95	1,84	1,74	1,66	1,57	1,57	1,51
Ισπανία	3,71	2,81	2,65	2,52	2,31	2,35	2,49	2,48	2,33	2,26	2,24
Ιστανία	2,97	2,87	2,81	2,79	2,66	2,53	2,35	2,16*	2,00*	1,90*	1,79*
Αουξερβούρο	2,38	1,97	1,53	1,46	1,45	1,49	1,48	1,51	1,53	1,49	1,45
Νορβηγία	2,93	2,51	1,98	1,86	1,75	1,77	1,75	1,72	1,70	1,71	1,66
Ολλανδία	3,04	2,57	1,66	1,63	1,58	1,58	1,56	1,60	1,56	1,50	1,47
Πορτογαλία	3,07	2,86	2,52	2,58	2,45	2,23	2,12	2,19	2,14	2,07	1,94
Σουηδία	2,42	1,93	1,78	1,69	1,65	1,60	1,66	1,68	1,63	1,62	1,61
Φινλανδία	2,47	1,83	1,69	1,72	1,69	1,65	1,64	1,62	1,64	1,72	1,74
Τουνοκωδία	2,71	2,29	2,27	2,25	2,18	2,13	2,12	2,13	2,06	—	—
Βουλγαρία	2,08	2,18	2,26	2,25	2,20	2,14	2,15	2,05	2,01	2,02	2,00
Γερμανία (ΑΔ)	2,48	2,19	1,54	1,64	1,85	1,90	1,88	1,94	1,85	1,85	1,79*
Ουγγαρία	1,82	1,96	2,35	2,23	2,15	2,07	2,01	1,91	1,88	1,79	1,72
Πολωνία	2,52	2,20	2,27	2,30	2,23	2,23	2,25	2,26	2,22	2,31*	2,40*
Ρουμανία	1,91	2,89	2,62	2,58	2,60	2,53	2,48	2,43	2,37	2,17	2,00
Τσεχοσλοβακία	2,37	2,07	2,46	2,43	2,38	2,37	2,33	2,16	2,10	2,10	2,07
Τουρκία	5,63	5,05	4,32	4,32	3,97	3,97	3,97	3,97	3,97	3,97	3,97

* Ποσοστωπιά στοιχεία

Πηγή: A. Mommer, Population 1982 και 1985, ό.α. για τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, την Τουνοκωδία και την Φινλανδία και Conseil de l'Europe: 1985, ό.α.

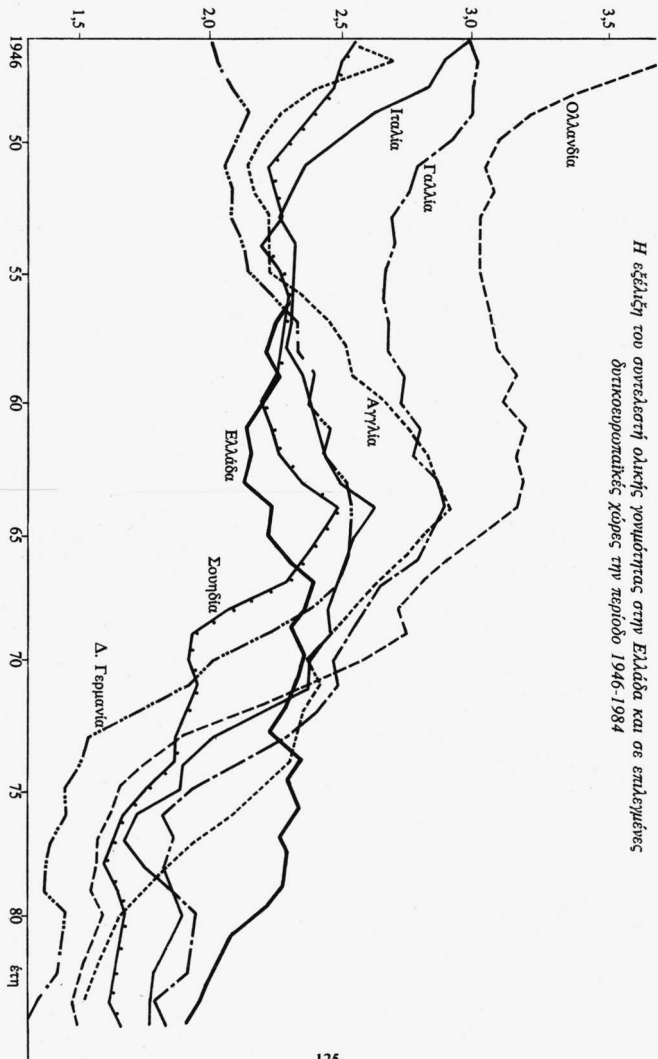
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ X

Η εξέλιξη του συντελεστή ολικής γονιμότητας στην μεταπολεμική περίοδο:
Ελλάδα, Ανατολική Ευρώπη, Βορειοδυτική Ευρώπη και Αγγλο-σαξωνικές
υπερατλαντικές χώρες

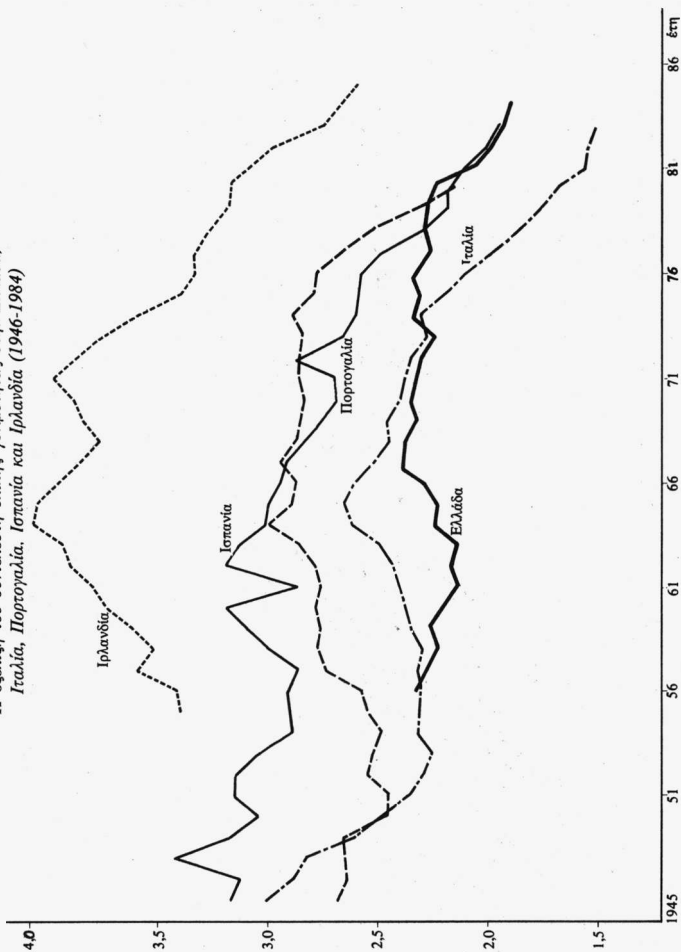
Πηγή: CONSEIL DE L' EUROPE, The consequences... (1985), Graph. 1, ΕΣΥΕ, Στατιστική της Φυσικής Κίνησης του Πληθυσμού της Ελλάδας, 1956-1982 και δικοί μας υπολογισμοί.

Μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Χ Ι Ι

Η εξέλιξη του συντελεστή ολικής γονιμότητας στην Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία και Ιρλανδία (1946-1984)

σεις του δείκτη στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής τριακονταετίας⁴⁴ και τη σταθερή θέση του σε επίπεδα που εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή των γενεών.

Έτσι παραμένει αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η γονιμότητα που παρουσίασε μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μεγάλη αύξηση στις περισσότερες χώρες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης (όπως και στις αγγλοσαξονικές υπερατλαντικές ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας), σημειώνοντας το γνωστό «babyboom» —βλ. Διάγραμμα X— για να ακολουθήσει ταχεία πτώση μετά τα μέσα της δεκαετίας του '60, παρά τις αισθητές διαφορές που υπάρχουν (και εξακολουθούν να υπάρχουν) σχετικά με την αντισύλληψη, την κοινωνική πολιτική, τα οικογενειακά και άλλα επιδόματα και το επίπεδο ζωής στις διάφορες «ανεπτυγμένες» χώρες, στη χώρα μας ακολούθησε ριζικά διαφορετική πορεία. Παράλληλα, «ιδιοτυπία» παρουσιάζεται και στην τεκνογονική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού⁴⁵: *αφ'* ενός η τεκνογονία —σχετικά πρώιμη— παρουσιάζεται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 αισθητά ενισχυμένη στις πρώτες αναπαραγωγικές ηλικίες (15-25 ετών) σε σύγκριση με τις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης και σε αντίθεση με τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες (όπου η αναπαραγωγικότητα στις πρώτες αναπαραγωγικές ηλικίες παραμένει σε χαμηλά σχετικά επίπεδα για να ενισχυθεί στις προχωρημένες ηλικίες), με αποτέλεσμα η μέση ηλικία γυναικών στη γέννηση —σύνολο τέκνων— να παραμένει ακόμη το 1983 η χαμηλότερη ανάμεσα στα 21 κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης: μόλις 25,5 έτη,⁴⁶ *αφ'* *έτερου* οι εξώγαμες γεννήσεις αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό, παρά τη μικρή αύξησή τους στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας: μόνο το 1,6% του συνόλου των ζώντων γεννήσεων το 1983, όταν στην Ισπανία ήδη το 1979 αποτελού-

44. Βλ. Γ. Σιάμπος, *Μια τριακονταετία δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα*, ΕΔΗΜ, *Η Δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*, 1985 και για την περίοδο 1970-1980, Conseil de l' Europe, *L' evolution...* (1984). Η «διάσπαση» του δείκτη ολικής γονιμότητας στις επιμέρους συνιστώσες (γαμνηλιότητα/γονιμότητα εγγάμων και εξώγαμη γονιμότητα) για την περίοδο αυτή αποκαλύπτει την «ουδετερότητα» του τελευταίου παράγοντα, αλλά και τον σημαντικό ρόλο της γαμνηλιότητας. Τέλος, στην υπόθεση που γαμνηλιότητα και εξώγαμη γονιμότητα σταθεροποιούνταν στο επίπεδο του 1970, η «παραγωγικότητα» των έγγαμων συμβιώσεων, μοναδική επιδράσα μεταβλητή, θα σταθεροποιούσε τον δείκτη ολικής γονιμότητας σε ελαφρώς υψηλότερες τιμές από αυτές που έλαβε στη διάρκεια της δεκαετίας του '70. Οι διαφορές με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες της βορειοδυτικής και νότιας Ευρώπης είναι σημαντικές: Σ' αυτές «στιγμιαίος» δείκτης ακολουθεί πτωτική πορεία που οφείλεται συνήθως στην ταυτόχρονη συρρίκνωση τόσο της «παραγωγικότητας» των εγγάμων όσο και της γαμνηλιότητας.

45. Βλ. Μ. Παπαδάκης, *Εξελίξεις και προοπτικές της αναπαραγωγικότητας του ελληνικού πληθυσμού*, 1979, σ. 35-39 και F. Munoz-Perez: «L' évolution de la fécondité dans les pays industrialisés depuis 1971», *Population*, 3, 1982, και Β. Kotzamanis, *Changements démographiques et intervention étatique en matière de population dans la Grèce moderne*, ανακοίνωση στη Δημογραφική Ημερίδα του ORSTOM, Παρίσι, 1985.

46. Βλ. Conseil de l' Europe, *Recent démographie...*, 1985, ό.π., Πίνακας VI, σ. 20 bis.

σαν το 8,8% του συνόλου και στην Ιταλία, την Πορτογαλία και τη Σουηδία το 4,8%, 10,7% και 43,6% αντίστοιχα το 1983.⁴⁷

7. Η Ελλάδα στον ευρωπαϊκό χώρο

Η χώρα μας, μια από τις ολιγαριθμότερες πληθυσμιακά ευρωπαϊκές χώρες και ταυτόχρονα από τις λιγότερο πυκνοκατοικημένες, παρουσιάζει στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο ιδιαίτερη δημογραφική δυναμικότητα: οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί φυσικής αύξησης του πληθυσμού — απουσία δηλαδή μεταναστευτικών ρευμάτων⁴⁸ — είναι από τους υψηλότερους της ηπείρου μας και θα παραμείνουν αναμφισβήτητα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Η θνησιμότητα του ελληνικού πληθυσμού παραμένει σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα και η μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση (72,2 για τους άνδρες και 74,3 για τις γυναίκες) κατατάσσει τους Έλληνες ανάμεσα στους μακροβιότερους λαούς της γηραιάς ηπείρου μας. Αντίθετα, η θνησιμότητα των βρεφών κάτω του έτους παρά τη σημαντική συρρίκνωσή της στην τελευταία πεντηκονταετία (120‰ το 1935, 14‰ περίπου το 1985) παραμένει σε απαράδεκτα υψηλά επίπεδα, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες — αυτών του ανατολικού τμήματός της εξαιρουμένων.

Η γαμηλιότητα του ελληνικού πληθυσμού, ιδιαίτερα πρόωμη και έντονη ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα⁴⁹ σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες (τόσο του βορειοδυτικού όσο και του νότιου τμήματος της ηπείρου μας) δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη πτωτική τάση στην εικοσαετία 1960-1980: ο

47. Βλ. CEE, Eurostat. *Statistiques demographiques*. ό.π., 1985.

48. Στην περίοδο 1951-1976 καταγράφηκαν περίπου 1.300.000 έξοδοι από τη χώρα μας («μόνιμοι μετανάστες»). Μια έμμεση εκτίμηση της καθαρής μετανάστευσης ανάμεσα στις διαδοχικές απογραφές πληθυσμού του 1951, 1961, 1971 και 1981, δίνει 211.000 μετανάστες στην πρώτη περίοδο, 435.000 στη δεύτερη και 279.000 παλιννοστούντες στην τρίτη. Τα έντονα μεταναστευτικά ρεύματα της πρώτης μεταπολεμικής εικοσιπενταετίας αναμφισβήτητα επηρέασαν καθοριστικά τη δομή και σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού, την αναπαραγωγικότητα και τη γαμηλιότητά του, τους ρυθμούς αύξησης του τόσο στην περίοδο αυτή, όσο και στο μέλλον. Η χώρα μας υπήρξε από τους βασικούς «τροφοδότες» σε εργατική δύναμη των ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών της Ευρώπης και αυτών πέραν του Ατλαντικού. Το φαινόμενο αυτό της μετανάστευσης, απόρροια του ταχύτατου εκχρηματισμού της ελληνικής υπαίθρου με την έμμεση ένταξη της αγροτικής οικονομίας στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, και της συγκεκριμένης πολιτικής που ακολουθήθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 από τις διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, επιζώντος την κοινωνική και δημογραφική δομή του ελληνικού πληθυσμού, δεν οφείλεται ασφαλώς σε «εγγενείς» δημογραφικούς λόγους και σαν τέτοιο δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί... Βλέπε αναλυτικότερα V. Kotzamanis, *L'émigration grecque de l'après-guerre*, Παρίσι, 1986.

49. Βλ. Γ. Σερελέα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 2, 1978.

εγκάρσιος δείκτης παραμένει σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα, υπερβαίνοντας συχνά τους 1.000 πρώτους γάμους επί 1.000 κατοίκων, δείγμα αναμφισβήτητο της προοδευτικής πτώσης της ηλικίας στα συναφή του πρώτου γάμου έτη (η μέση ηλικία στην σύναψη γάμου μειώνεται κατά 1,5 περίπου έτος για τους άνδρες και 2 για τις γυναίκες ανάμεσα στο 1956 και το 1983). Ταυτόχρονα ο αριθμός των διαζυγίων —και κατά συνέπεια και αυτός των δεύτερων γάμων— παρά την αύξηση της τελευταίας δεκαετίας παραμένει ιδιαίτερα περιορισμένος σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες, τόσο της βορειοδυτικής, όσο και της ανατολικής Ευρώπης: ο εγκάρσιος δείκτης (7 διαζύγια επί 100 γάμων) είναι από τους χαμηλότερους του ευρωπαϊκού χώρου (των καθολικών χωρών της ηπείρου μας εξαιρουμένων).

Η γονιμότητα του ελληνικού πληθυσμού, βασιζόμενη κυρίως σ' αυτή των έγγαμων γυναικών στο βαθμό που οι εξωγαμιαίες γεννήσεις αποτελούν μόλις το 1,2-1,7% του συνόλου, παρέμεινε σε σταθερά επίπεδα με μικρές διακυμάνσεις στη διάρκεια της εικοσιπενταετίας 1955-1980. Η σχετική όμως σταθερότητα του εγκάρσιου δείκτη (συντελεστή ολικής γονιμότητας) στη διάρκεια της πρώτης αυτής μεταπολεμικής περιόδου, όπου η ροπή του ελληνικού πληθυσμού για όλο και ταχύτερη σύσταση οικογένειας διαπιστώνεται τόσο στις εξελικτικές τάσεις των ειδικών καθ' ηλικία συντελεστών γονιμότητας, όσο και στις διαχρονικές εξελίξεις της μέσης ηλικίας της μητέρας κατά τη γέννηση των παιδιών (28,3 το 1956, λιγότερο από 26 το 1983), υποκρύπτει την προοδευτική συνεχή πτώση της τελικής γονιμότητας των διαδοχικών γενεών, πτώση που έχει δρομολογηθεί μια εξηκονταετία νωρίτερα, αρχίζοντας από τις γενεές 1900-1920 — όσο παράδοξο και αν φαίνεται αυτό.⁵⁰

Η «ιδιομορφία» της χώρας μας δεν έγκειται τόσο στη διατήρηση σταθερών ποσοστών ολικής γονιμότητας στη διάρκεια της πρώτης αυτής περιόδου, όσο στη συνεχή και, πιθανότατα, χωρίς σημαντικές αναστροφές προοδευτική πτώση του μέσου αριθμού παιδιών ανά γυναίκα για τις γενεές 1910-20/1950-60 (από 3,2 παιδιά περίπου για τις πρώτες σε 2,1-1,9 παιδιά για τις

50. Η σημαντική άνοδος του αριθμού των γεννήσεων και η σταθεροποίησή τους σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα στην περίοδο 1923-1935/38 (114.000 γεννήσεις το 1923, 209.000 το 1934, 185.000 το 1938) οφείλεται κυρίως στην «αναπλήρωση» του χαμένου χρόνου (1914-1921: βαλκανικοί πόλεμοι, πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, μικρασιατική εκστρατεία) από τις γυναίκες αναπαραγωγικών ηλικιών (15-45 ετών), στην προοδευτική μείωση της μέσης ηλικίας στο γάμο (και της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία) και ελάχιστα στη θετική μεταβολή της έντασης του φαινομένου (αύξηση μέσου αριθμού παιδιών ανά γυναίκα). Η άφιξη των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής, αποτελουμένων κυρίως από νέα άτομα αναπαραγωγικής ηλικίας με διαφοροποιημένη γονιμότητα επέδρασε επίσης και στην αύξηση του αριθμού των γεννήσεων της περιόδου αυτής στο βαθμό που οι αφιχθείσες (και μέλλουσες) μητέρες ανήκουν σε γενεές με αυξημένη τελική γονιμότητα (1900-1910). Βλ. αναλυτικότερα Β. Βαλαώρας, *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδραση των προσφύγων*, 1939.

δεύτερες).⁵¹ Ήδη οι γυναίκες που έχουν γεννηθεί μετά το 1930-1940 μόλις αντικαθίστανται από τα παιδιά που φέρνουν στον κόσμο μέχρι το τέλος της αναπαραγωγικής τους περιόδου (50 έτη περίπου) και θα πρέπει μάλλον να εκπλαγούμε για την «όψιμη» ανακάλυψη (με αφορμή την ταχεία πτώση του εγκάρσιου δείκτη στην περίοδο 1980-1984) της «υπογεννητικότητα» του ελληνικού πληθυσμού στις αρχές της δεκαετίας του '80.⁵²

Η τάση αυτή για τον περιορισμό της τεκνογονίας, που έχει ήδη δρομολογηθεί από τις πρώτες γενεές του 20ού αιώνα με χρονική «υστέρηση» 50-60 ετών από τους περισσότερους πληθυσμούς της βορειοδυτικής Ευρώπης, οδήγησε και στην προοδευτική «ωρίμανση» του πληθυσμού με άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση, τόσο σε απόλυτα μεγέθη, όσο και σε ποσοστιαία αναλογία των ηλικιωμένων ατόμων (+65 ετών) στη χώρα μας. Η ταχεία αυτή γήρανση του ελληνικού πληθυσμού που θα συνεχιστεί μέχρι τα τέλη της επόμενης δεκαετίας, δεν προβλέπεται να προεκταθεί πέραν των πρώτων ετών του 2000. Στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα ο πληθυσμός μας θα παρουσιάζει σταθεροποιημένη πυραμίδα ηλικιών και θα κατατάσσεται μάλλον ανάμεσα στους λιγότερο «γηρασμένους» πληθυσμούς των ανεπτυγμένων χωρών της ηπείρου μας. Όλα δείχνουν πως τείνουμε σε μια νέα δημογραφική ισορροπία —όχι αναγκαστικά δυσμενέστερη από αυτήν των αρχών του αιώνα μας— που θα χαρακτηρίζεται κυρίως από χαμηλή θνησιμότητα και γεννητικότητα, λιγότερο πρώιμη και έντονη γαμηλιότητα και σημαντικά διαφοροποιημένες δομές οικογενειακών συμβιώσεων. Τα προβλήματα και οι «κίνδυνοι» που εγκυμονεί αυτή η νέα δημογραφική ισορροπία θα πρέπει ασφαλώς να σταθμιστούν και να εκτιμηθούν λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες κάθε κατάστασης. Σίγουρα τα προβλήματα αυτά «είναι τόσο θεμελιώδη που εκδικούνται τρομερά εκείνους που τα αγνοούν» (A.Sauvy), είναι όμως εξίσου βέβαιο πως εκδικούνται και όσους παραμένουν σταθερά στραμμένοι και προσδεδεμένοι στο παρελθόν, αρνούμενοι να συμβιώσουν με αυτά...

51. Βλ. αναλυτικότερα V. Kotzamanis, ό.π., 1985.

52. Βλ. χαρακτηριστικά Ν. Πολύζος, *Δημογραφική πρόκληση (υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα)*, Αθήνα 1981 και ΕΔΗΜ, *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαλαώρας Β., *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων*, Αθήνα 1939.
- CEE, *Eurostat, Statistiques démographiques 1985*.
- CICRED, *The population of Greece*, Παρίσι 1974.
- Conseil de l' Europe, *L' évolution recente des attitudes et des comportements à l' égard de la famille*, Στρασβούργο 1979.
- Conseil de l' Europe, *Nouvelles tendances de la mortalité en Europe*, Στρασβούργο 1981.
- Conseil de l' Europe, *Les perspectives démographiques des pays de l' Europe Méridionale et de l' Irlande*, Στρασβούργο 1983.
- Conseil de l' Europe, *Evolution démographique recente dans les Etats-membres du Conseil de l' Europe*, Στρασβούργο 1984.
- Conseil de l' Europe, *Evolution de la procreation au cours de la dernière decennie dans les Etats-membres du Conseil de l' Europe*, Στρασβούργο 1984.
- Conseil de l' Europe, *Recent demographic developments in the member states of the Council of Europe*, Στρασβούργο 1985.
- Conseil de l' Europe, *The consequences of modern fertility trends in the member states of the Council of Europe*, Στρασβούργο 1985.
- Conseil de l' Europe, *The changing age structure of the populations and Future Policy*, Στρασβούργο 1985.
- Conseil de l' Europe, *Divorce, judicial separation and remarriage*, Στρασβούργο 1985.
- ΕΔΗΜ, *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985.
- ΕΣΥΕ, *The population of Greece in the second half of the 20th Century*, Αθήνα 1980.
- ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες*, διάφορα έτη.
- ΕΣΥΕ, *Φυσική κίνηση του πληθυσμού της Ελλάδος*, διάφορα έτη.
- ΕΣΥΕ, *Μηνιαία στατιστικά δελτία*, 1985 και 1986.
- Emke-Pouloupoulou I., «Le vieillissement démographique en Crée: Causes et consequences», στο: *Population, Travail, Chomage* (éd. H. Bartoli), Παρίσι 1982.
- INED, *Onzième rapport sur la situation démographique de la France*, Παρίσι 1982.
- INED, *Treizième rapport sur la situation démographique de la France*, Παρίσι 1984.
- INED-CETEL-GIRD, *Le divorce en Europe occidentale: La loi et le Nombre*, 1983.
- Kotzamanis V., «Changements démographiques et intervention étatique en matière de population dans la Crée moderne», στο: *Les changements ou les transitions démographiques dans le monde contemporain...* (éd. ORSTOM), Παρίσι 1986.
- Kotzamanis V., *L' émigration grecque de l' après-guerre*, Παρίσι 1986.
- Μάος Β., «Οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού των παραγωγικών ηλικιών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, 1983.
- Monnier A., «La conjuncture démographique: L' Europe et les pays développés d' outre-mer», *Population*, τχ. 4-5, 1982.
- Monnier A., «La conjuncture démographique: L' Europe et les pays développés d' outre-mer», *Population*, τχ. 4-5, 1985.
- Munoz-Perez, «L' évolution de la fécondité dans les pays industrialisés depuis 1971», *Population*, τχ. 3, 1982.
- Nations Unies, *World Population Prospects. Estimates and Projection as Assessed in 1982*, Νέα Υόρκη 1982.
- Nations Unies, *The World Population situation in 1983*, Νέα Υόρκη 1984.
- Nations Unies, *Demographic Indicator of Countries*, Νέα Υόρκη 1982.
- Nations Unies, *Annuaire démographiques*, διάφορα έτη.
- OCDE, *L' évolution démographique de 1950 à 1990*, Παρίσι 1970.

- Παπαδάκης Μ., *Εξελίξεις και προοπτικές της αναπαραγωγικότητας του ελληνικού πληθυσμού*, Αθήνα 1979.
- Πολύζος Ν., *Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981.
- Σερελέα Τ., «Οι τάσεις γονιμότητας του ελληνικού πληθυσμού κατά την περίοδο 1956-1976», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 36-37, 1979.
- Serelea G., «Regards sur la nuptialité et la fécondité en Grèce pendant la seconde moitié du XIX siècle», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 2, 1978.
- Υπουργείο Δικαιοσύνης, *Στατιστική της Δικαιοσύνης*, διάφορα έτη.
- Φράγκος Δ., «Σοβαρή γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδας αποδεικνύει η τελευταία απογραφή του 1981», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5 Απριλίου 1984.
- Valaoras V.: «A reconstruction of the demographic History of Greece», *The Milband Memorial Fund Quarterly*, τχ. 2, 1960.
- Shorter F., Miroslav Magura, *Trends in Fertility and mortality in Turkey, 1935-1975*, Ουάσιγκτον 1982.